

लैंगिक ज्ञान उत्पादन अनुभव : एक अनुसन्धानकर्मीको अटोइथनोग्राफी

कैलाश राई

थालनी

गतिशील र निरन्तर चलिरहने अनुसन्धान र ज्ञान निर्माण प्रक्रियाको असाध्यै सानो अंशभित्र सम्मिलित मेरा लागि यो कर्म अहिले एउटा व्यावसायिक चिनारी बनेको छ । यद्यपि, यो मेरो पारिवारिक-सामाजिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, चेतना, अभ्यास र म हुर्केको सामाजिकीकरण प्रक्रियाभित्र नभएको भिन्न प्रकृतिको चुनौतीपूर्ण कर्म हो । अनुसन्धानकर्मीको मेरो यो सार्वजनिक पहिचान पारिवारिक वृत्तमा भने एक हिसाबले “गोप्य” सरह छ भन्ने म महसुस गरिरहन्छु । किनभने आक्कलझुक्कल मेरा कुनै छोटा वैचारिक लेख देख्दा पनि नपढ्ने वा कहिलेकाहीँ पढीहाले पनि त्यसप्रति चासो नराख्ने र प्रकाशित पुस्तक हात परेको खण्डमा अति सामान्य प्रतिक्रिया वा चासो जाहेर गर्ने बानी समेत नपरेका मेरा परिवारजनहरू र बाल्यकाल देखिका स्कूले-गाउँले साथीसंगी-आफन्तहरू वास्तवमा म के काम गर्छु, किन गर्छु भन्नेबारे कम जानकार छन् । धेरै त अनभिज्ञ नै छन् ।

भोजपुरको ठूलोदुम्मा (अहिले पौवादुम्मा गाउँपालिका) मा पूर्णतया: मतवाली समाजमा जन्मे-हुर्केको म पनि मेरा आफन्त, गाउँले वा स्कूले सहपाठी जस्तै ज्ञान उत्पादनबारे आजीवन अनभिज्ञ रहन सक्थेँ होला । संयोगवश यो क्षेत्रमा प्रवेश गरेपछि आफ्नो र अनेकन विविधता सहितका आफूजस्तै व्यक्तिहरूको सामाजिक हैसियत, स्थान र पहिचानबारे जानकार हुँदै गएँ । त्यही चेतनाको विकासले लैंगिकताको अवधारणाका साथै विभिन्न “इन्टरसेक्सन” सहितको नारीवादको सिद्धान्त अँगाल्दै ज्ञान उत्पादन कर्मलाई डोच्याउने बाटो तय गर्न सघायो । त्यसले मलाई पितृसत्तात्मक सामाजिक धरातलमा लैंगिक भिन्नताका अनेक पक्षहरू बुझ्न अत्यावश्यक छ भन्ने बोध गरायो । विशेषतः लैंगिकता र नारीवादको अवधारणा पछ्याउने हो भने महिला-पुरुष बीचको असमान कार्य विभाजन, व्यवहार र असन्तुलित लैंगिक सम्बन्धहरू यथावत रहेका “सही” मानिने वा मानिएका “सामान्य” विचारहरू (एन्डरसन र डोलिड सन् २००५ : १७५; कावाघन सन् २०१० : १९) बारेका भिन्न बुझाइका आधार र आयामबारे ज्ञान हुनु जरुरी छ । त्यही ज्ञानले त्यस्ता “सामान्य” बुझाइ र मान्यताहरूलाई आलोचनात्मक अवधारणाभित्र राखेर मूल्यांकन गर्ने

एटा दृष्टिकोण दियो । त्यसकारण, मेरो लागि ज्ञान एक शक्ति हो, जसले यथार्थहरूको आधारमा वास्तविकताहरू उत्पादन र पुनर्उत्पादन गर्दछ ।

ऐतिहासिक रूपमै प्रभुत्वशालीहरूबाट उनीहरूकै हितमा परम्परागत ज्ञान निर्माण र उत्पादन हुँदै आयो । पुरुषकै बारेमा पुरुषले नै लेखेका सामग्री पढाउने र फैलाउने काम गरियो । “इतिहास जित्नेहरूकै लेखिन्छ” भन्दै पुरुष प्रभुत्वमा उत्पादित ज्ञानमाथि समयक्रमसँगै प्रश्न उठाउन थालियो । फलस्वरूप पुरुष-महिला दुवैको ज्ञान उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् र हुनुपर्छ भन्न थालियो । अझ, हरेक व्यक्ति एक व्यक्ति मात्रै नभएर अभिव्यक्ति हो भन्ने मान्यता राखी हरेक व्यक्तिमा ज्ञान हुन्छ र तिनले समान रूपमा स्थान र महत्त्व पाउनुपर्छ भन्ने आवाज उठ्यो । महिला भित्रको विविधता र पुरुष-महिलाको कठोर द्विलिंगी सामाजिक पहिचानलाई फराकिलो पारेर विचार निर्माण र ज्ञान उत्पादनको काम हुनुपर्छ भन्न थालियो ।

कुनै पनि व्यक्ति (खास गरी महिला, जो विभिन्न हिसाबले सीमान्तकृत छन्) ले आफ्नै विगतको अध्ययन मार्फत जीवन अनुभव र तथ्यहरू बाहिर नल्याए ती सम्भवतः छुट्टे छन्, सधैं छुटाइने छन् । समाजले महिलालाई ऐतिहासिक रूपमै महत्ताहीन बनाई उनीहरूका अनुभवहरू बंग्याउने, अनुभवहरूको अनुचित प्रतिनिधित्व गराउने, अस्वीकार गर्ने, प्रकट हुन नदिने र थिचोमिचो गर्ने गर्दै आयो (एलेन र पर्सी सन् २००५ : १५६) । त्यसैले, ज्ञान निर्माता वा उपभोक्ताको रूपमा कुनै पनि व्यक्ति (विशेषतः महिलाहरू) ले आफ्ना विचार कसरी र किन निर्माण गर्ने गर्छन् वा गर्दैआएका छन् भन्ने कुरा पारदर्शी बनाउनुपर्छ (हारावे सन् १९८८) । यो अटोइथ्नोग्राफी एक अनुसन्धानकर्मीको ज्ञान निर्माण अभ्यासको संस्कृति, चरण र प्रक्रियालाई केही हदसम्म पारदर्शी बनाउने एटा प्रयत्न हो ।

स्टालिनको भनाइमा एक जनाको मृत्यु शोक हो तर लाखौंको मृत्यु तथ्यांक हो (एलेन र पर्सी सन् २००५ : १६६ मा उद्धृत) । यो लेख, स्टालिनले भनेझैं, ज्ञान उत्पादनको कुनै पनि खालको तथ्यांक होइन । तथ्यांकको लेखाजोखा पनि होइन । यो लेख एक अनुसन्धानकर्मीको एक दशकको अनुसन्धान यात्रा फर्केर हेर्दाको एक अनुभव-कथा हो । यो अनुभव-कथा नेपाली समाजमा लैंगिक ज्ञान उत्पादन र सम्प्रेषणको व्यक्तिगत-सामाजिक अन्तर्यको ताजा वर्णन पनि हो ।

अटोइथ्नोग्राफी आफैमा केन्द्रित “स्व” र सामाजिक खोज तथा परीक्षण गर्ने अनुसन्धान (रिड-डानाहे सन् १९९७) भएकोले यहाँ मैले मेरो विचार निर्माणको स्वपरीक्षण, विश्लेषण र ज्ञान उत्पादनको व्यावसायिक विकास र परिवर्तनका अनुभवलाई उधिन्ने प्रयत्न गरेको छु । आफूले भोगेका एवं सुने-जानेका ज्ञानको निर्माण र पुनर्निर्माण गर्ने अभ्यासलाई मेरा अनुभव सँगको स्व-सचेत संवाद र आत्मालोचनाको आधारमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको छु । यसले नेपाली समाजमा ज्ञान उत्पादन र पुनर्उत्पादन कार्यमा म कसरी संलग्न हुन आइपुगें, त्यसले व्यक्तिगत र सामाजिक ज्ञानको वृद्धि सँगसँगै एक खालको पहिचान

समेत कसरी निर्माण भयो र ज्ञान उत्पादनको अभ्यास के र कसरी गर्ने भन्ने सांस्कृतिक र सामाजिक परिवेश बुझ्न सघाउनेछ ।

मूलतः यो अटोइथ्नोग्राफीको ढाँचा, संरचना, संरचित विषयवस्तु र प्रस्तुति अश्वेत नारीवादी एवं अटोइथ्नोग्राफर रोबिन एम. बोइलर्नका अटोइथ्नोग्राफिक लेखहरू (बोइलर्न सन् २०१३; सन् २०१७) तथा अटोइथ्नोग्राफरहरू टोनी ई. आदम्स, स्टेसी होल्मन जोन्स र क्यारोलिन इलिसको पुस्तक *अटोइथ्नोग्राफी : अन्डरस्ट्यान्डिङ क्वालिटेटिभ रिसर्च* (सन् २०१५) बाट प्रभावित छ । अटोइथ्नोग्राफी बारेको अवधारणागत बुझाइको लागि अटोइथ्नोग्राफर त्रयका अटोइथ्नोग्राफी सम्बन्धी पुस्तकहरू अध्ययन गर्ने । त्यस्तै, विषयगत (नारीवादी) खाका कोर्न नारीवादी अटोइथ्नोग्राफी लेखहरूलाई सान्दर्भिक आधार मानेको छु । कतिपय मेरा व्यक्तिगत अनुभवहरू बोइलर्नको अटोइथ्नोग्राफीमा उल्लेख भएका अनुभवसँग मिल्दोजुल्दो पाएपछि अटोइथ्नोग्राफीको गुदी के हुन सक्छ भन्ने कुरा निकर्ग्योल गर्न सघायो । यहाँ ज्ञान निर्माण अभ्यासको मेरो दशकको अनुभवबाटै बनेको दृष्टिकोणबाट मैले आफ्नो विगतको व्यावसायिक यात्रालाई खोतलेर तिनलाई अटोइथ्नोग्राफीको एक व्यवस्थित स्वरूपमा उनेको छु । त्यसैले, यो लेख ज्ञान निर्माणको “प्रक्रिया र उत्पादन” (एलिस र अरू सन् २०११ : २७३) दुवैको मिश्रित कथा हो । मूलतः दुई खण्डमा बाँडिएको यो अनुभव-कथाको पहिलो खण्ड मेरो अनुसन्धान यात्रामा केन्द्रित छ भने दोस्रो खण्डमा एउटा पुस्तक निर्माणको कथा छ ।

यस आलेखमा लैंगिक ज्ञान उत्पादन केन्द्रित आफ्ना कथाहरू मात्र नभनेर मैले मेरा परिवारजन, सहपाठी-सहकर्मीहरूदेखि एकै भेटको कुराकानीमा मलाई झक्झक्याउन सक्षम व्यक्तिहरूलाई समेत त्यो जोखिमभित्र तार्ने । ज्ञान एकलै हैन, सह-निर्मित हुन्छ भन्ने कुरामा हाम्रा नैतिक सरोकार हुनु आवश्यक भएकोले अटोइथ्नोग्राफिक भाष्यमा अरू मानिसलाई व्यक्त वा अव्यक्त रूपमा ल्याउने गरिन्छ (रोथ सन् २००९; स्माइल्स सन् २०१४) । त्यही मान्यताका आधारमा मैले ज्ञान उत्पादनका मेरा प्रेरक सहकर्मी/व्यक्तिहरूलाई निर्धक्कसँग आफ्ना कथाहरूमा उतार्ने । यो अटोइथ्नोग्राफी एलिस र बच्नर (सन् १९९६ : १८) ले भनेझैं अरूको अनुभवबाट आफ्नो जीवनबारे सोचेर लाभ लिन सक्ने सबै मानिसका लागि उपयोगी हुनेछ; साथै पाठकहरूसँग अंक गणीतीय तथ्यांक केन्द्रित आलेखहरूले सामान्यतया नजोड्ने/नबनाउने खालका सम्बन्ध जोड्ने/बनाउने (एलेन र पर्सी सन् २००५ : १६६) अपेक्षा छ ।

मेरो खोजको विधि : नारीवादी अटोइथ्नोग्राफी

मेरो अनुसन्धान यात्रालाई फर्केर हेर्दा मेरो रुचि संख्यात्मक तथ्यांकहरूमा भन्दा व्यक्ति र उनीहरूको अनुभवमा केन्द्रित रह्यो । व्यक्तिका अनुभव कथाहरू सुन्न-पढ्न र आफ्ना

अनुभव-कथाहरू लेखन मलाई सहज नभए पनि रुचिकर लाग्छ । स्कूल पढ्दा मेरो दैनिकी र अनुभव टिपोट-लेखनको अभ्यासका कारण मातृभाषामा सीमित मेरो भाषिक दखल खस भाषामा पनि विस्तार हुनपुग्यो । आफ्नो भोगाइलाई संस्मरणको रूपमा लेख्ने अभ्यासबाटै मैले मेरो लेखनको थालनी गरेको थिएँ । अटोइथ्नोग्राफिक अवधारणाबारे थाहा पाएपछि “व्यक्ति” र व्यक्तिको अनुभव-कथाहरूलाई अटोइथ्नोग्राफिक लेखन मार्फत निश्चित खाकामा अभिव्यक्त गर्ने चाह बढ्यो ।

अटोइथ्नोग्राफी “अटोबायोग्राफी” र “इथ्नोग्राफी” का विशेषताहरूको संयुक्त रूप हो । यो अनुसन्धान, लेखन र कथा हो जहाँ अनुसन्धाता स्वयं अध्ययनको विषय हो र अनुसन्धाताको अनुभवको विश्लेषण गर्नु, तिनलाई केलाउनु-अर्थात् तथ्यांक हुन् (एलिस र बच्नर सन् २०००) । अटोइथ्नोग्राफी एक विधि हो । यसले अनुसन्धानको स्वीकार्य प्रक्रियालाई पक्का गर्न चुनौती दिने, अरूको प्रतिनिधित्व गर्ने र अनुसन्धानलाई एक राजनीतिक, सामाजिक-न्याय र सामाजिक-सचेत कार्यको रूपमा लिने गर्छ (एलिस र अरू सन् २०११) । एलिस र बच्नरले प्रारम्भिक परिभाषा अन्तर्गत अटोइथ्नोग्राफी लेख्ने आफ्नो तरिकाबारे यस्तो उल्लेख गरेका छन् :

म मेरो व्यक्तिगत जीवनबाट शुरू गर्छु । मेरो भौतिक अनुभव, विचार र संवेदनामाथि ध्यान दिन्छु । मैले भोगेको अनुभवहरू बुझ्ने कोसिसमा मैले व्यवस्थित रूपमा भन्ने गरेको कुरा, समाजशास्त्रीय स्व-परीक्षण र संवेदनात्मक पुनःस्मरणको प्रयोग गर्छु । अनि म मेरो अनुभवहरूलाई कथाको रूपमा लेख्छु । एउटा विशेष जीवनको खोज मार्फत म एउटा जीवनको तरिका बुझ्ने आशा गर्छु । (सन् २००० : ७३७)

यो अटोइथ्नोग्राफी ज्ञान उत्पादनमा संलग्न एक अनुसन्धाता “म” आफै र ज्ञान उत्पादन सम्बन्धी मेरो “आफ्नै” विशेष अनुभवहरूको विश्लेषणात्मक “कथा” हो । यहाँ कथाको रूपमा मेरा आफ्नै व्यक्तिगत अनुभव बुझ्न र म बाँचेको समाज, समाजका मानिस र उनीहरू बाँचेको दुनियाँसँग (पुनः) जोडिन एक व्यवस्थित समाजशास्त्रीय स्व-परीक्षण (इन्ट्रोस्पेक्सन) र संवेदनात्मक नारीवादी स्मृति पुनःस्मरण (इमोसनल फेमिनिस्ट मेमोरी रिकल) को प्रयोग गरेको छु । सिकारु अटोइथ्नोग्राफरको रूपमा मैले आफ्नै ज्ञान निर्माण सम्बन्धी मेरा इथ्नोग्राफिक तथ्यांकहरू र स्वत्वलाई व्यक्तिगत अनुभव र “सेन्स मेकिङ” (एट्किन्सन र अरू सन् २००३ : ६२) को आधारमा केलाएको छु । अटोइथ्नोग्राफीको प्रयोग मार्फत अनुसन्धाताको रूपमा ज्ञान उत्पादनका सन्दर्भमा आफूले गर्दैआएका अभ्यास र अनुभव प्रस्तुत गरी नेपाली समाजको ज्ञान निर्माणको एउटा संस्कृति चित्रण गर्ने प्रयत्न गरेको छु । यस अर्थमा मेरो लागि अटोइथ्नोग्राफी “स्व” को खोजीको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया पनि हो ।

स्पाक्सका अनुसार अटोइथनोग्राफीमा स्वको खोजी भन्नाले आफूभित्रै र आफूसँगै रहेका कसिला बन्धनहरू फुकाउँदै जानु र निरन्तर तिनको स्व-परीक्षण गरिरहनु हो (द्विटिनुइ सन् २०१४ : ४६९ मा उद्धृत) । स्व र सामाजिक खोज गर्ने सेल्फ-रिफ्लेक्सिभ अनुसन्धान (रिड-डानाहे सन् १९९७) को रूपमा “अटोइथनोग्राफीमा लेखकले आफू स्वयं र हरेक व्यक्तिलाई सांस्कृतिक, सामाजिक र ऐतिहासिक अवस्था तथा उनीहरूको सम्पर्कमा रहने क्षेत्र सँगको सम्बन्धद्वारा निर्मित मानवीय वस्तुको रूपमा हेर्छ” (ब्रडकी सन् १९९६ : २९) । “यसले ठूलो जमातमा रहेका मान्छेबीच हुने आम खालका अन्तर्क्रियाको जानकारीभन्दा जटिल, ओझेलमा परेका, छुटेका विशेष जीवन, अनुभव” (आदम्स र अरू सन् २०१५ : २१) मा जोड दिन्छ । मलाई भित्रैसम्म छुने, प्रेरित गर्ने र रुचिकर लाग्ने कथा वा अनुभव अपवाद बाहेक सँधैजसो सीमान्तकृत, ओझेलमा परेका-पारिएका जीवन र अनुभवहरू नै हुन् । मलाई लाग्छ, लैंगिकता र नारीवादको अवधारणालाई व्यावहारिक रूपमा केलाउन, परम्परागत र एकांगी ढर्राका विचार र ज्ञान निर्माणको खाकालाई चुनौती दिन सीमान्तकृत, ओझेलमा परेका, जटिल अनुभवहरू बाहिर आउनु र ल्याइनु अत्यावश्यक छ ।

ज्ञान उत्पादनको हाम्रो ऐतिहासिक-सामाजिक सन्दर्भ र संस्कृतिमा प्रत्येक कालखण्डमा कुनै एक निश्चित लिंग-समुदायका व्यक्तिको छुटेको र ओझेलमा परेको एउटा विशेष जीवन अनुभवको रूपमा मैले आफ्नो ज्ञान निर्माण र उत्पादन अनुभवलाई यहाँ अध्ययनको विषयवस्तु बनाएको छु । पितृसत्ता, सामाजिक र लैंगिक असमानताको जटिल संरचनागत जाँतोमा पिसिँदै आएको एक लिंग र समुदायको सदस्यका नाताले मेरो आफ्नै ज्ञान उत्पादन अनुभव केलाउनको लागि नारीवादी अटोइथनोग्राफी अवधारणा अपनाएको छु । यो अवधारणामा सचेत रूपमा सीमान्तकृत भएकाहरूको कथा भन्ने, आफ्नो अनुभवको राम्रो प्रयोग गर्ने (एलेन र पर्सी सन् २००५ : १५६) र आफू र समाजलाई गहिरोसँग बुझ्न आफैप्रति कठोर रूपमा इमानदार हुने (क्रेगर सन् १९९१) गरिन्छ । त्यसको लागि नारीवादी स्मृति पुनःस्मरण कार्य एउटा उपयुक्त माध्यम हो । नारीवादी स्मृति पुनःस्मरणले एक ज्ञान उत्पादनकर्ता महिलाले सामाजिक अभ्यास र संरचना मार्फत आफ्नो व्यक्तिगत र सामूहिक पहिचान (हउग र अरू सन् १९८७; स्टेन्ले सन् १९९१) र ज्ञान कसरी निर्माण गर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । यस अटोइथनोग्राफिक टेक्स्ट भित्रको मेरो व्यक्तिगत अनुभव-कथा लेखन सोही अवधारणा अनुरूप संरचित छ ।

लैंगिकता, नारीवाद, ज्ञान र ज्ञान उत्पादन अभ्यासमा “म”

लैंगिक ज्ञानको पूर्वाधार

भोजपुर जिल्लाको दक्षिण-पूर्वी भेगमा चालिस र पचासको दशकको मध्यताक म मेरो बाल्यकालमा हिँड्दै थिएँ । मेरो बाल्य संसार बोजू (हजुरआमा), आमा, सानीआमा, काकी,

फुपू, दिदी, भाउजू, आदि संघर्षशील महिला-योद्धाद्वारा निर्मित महिला केन्द्रित र केही हदसम्म दुःखदायी पनि थियो । मेरो शारीरिक-मानसिक-वैचारिक हुर्काइ मेरो जीवनका निकटतम महिला हिरोहरूकै संवाद-कुराकानी, पारिवारिक र खेतीपातीको कामकाजमा कामकारी र हस्तक्षेपकारी निर्णायक भूमिका अवलोकन गर्दै, उनीहरूको व्यक्तिगत र पारिवारिक-सम्बन्धात्मक अनुभूति र अनुभव सुन्दै र बुझ्दै भएको हो । महिला केन्द्रित सवाल र बुझाइ प्रतिको मेरो लगाव यिनै महिला सँगको निरन्तर संगत, सिकाइ, बुझाइ र केही हदसम्म साझा अनुभव, पीडा अनि भोगाइबाट विकसित हुन पुगेको हो ।

परिवारका पुरुषहरू प्रायः गाउँ वा देश बाहिरै रहने हुँदा हाम्रो पारिवारिक दिनचर्या र कामकाजमा उनीहरू आगन्तुक सदस्य वा पाहुनाजस्ता लाग्थे मलाई । उनीहरूबीच आपसमा हुने अन्तर्क्रिया पनि मैले नबुझ्ने कामकाज र देशविदेशका चलनबारे हुने हुँदा मेरा लागि पढ्यारलाग्दा र रुखा हुन्थे । उनीहरूको त्यस बेलाको व्यवहार र कुरा गराइमा आत्मीयता र वास्तविकताभन्दा बढी रवाफ र घमण्ड देख्थेँ । परिवारका महिला-पुरुषहरूको अनुभव, दुःख-सुख, सोच-दृष्टिकोण र ज्ञानसँग भएको अन्तर्क्रियाले महिला र पुरुष एकअर्काका परिपूरक हुँदाहुँदै पनि उनीहरूको सोचाइ, रोजाइ, काम गराइ, भोगाइ, व्यवहार र स्वभाव समेत लिंगको आधारमा फरक हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्न सिकायो ।

जन्मको हिसाबले पाँचौँ तर बोजू-बाजेको वंश धान्ने पहिलो छोरा भएकै कारणले आपा (बुबा) को पारिवारिक-सामाजिक हैसियत उच्च थियो । म आफै दोस्रो छोरीको रूपमा जन्मेपछि आमा र म स्वयंले खेपेको पारिवारिक अवहेलना र उपेक्षाले जन्माएको मानसिक पीडा र आपाको अर्को श्रीमतीबाट जन्मेको छोराले जन्मदै ल्याएको पारिवारिक-सामाजिक हर्षोल्लास-स्नेह, रवाफ र स्वतःस्फूर्त उसलाई प्राप्त ओहोदाले मेरो बाल मनमा गहिरो छाप पारेको थियो । त्यसले व्यक्तिभन्दा उसको जैविक लिंगले परिवार र समाजमा महत्त्व राख्दो रहेछ भन्ने बुझाइको विकास गर्‍यो ।

मैले पछि बुझेको सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरूप भन्नुपर्दा, त्यो “जेण्डर स्टेरियोटाइप” र “फिमेल स्टेरियोटाइप” अभ्यास र व्यवहारको एक दृष्टान्त थियो । जस अन्तर्गत लिंगकै आधारमा पुरुष उच्च सम्मानको भागीदार हुन्छन् भने महिलाको स्थान स्वतः कम सम्मानजनक रहन्छ र सम्मानित मानिसको कोटीमा उक्लन तिनले अतिरिक्त कठोर लैंगिक जिम्मेवारीको बाध्यात्मक पालना गर्नुपर्छ । महिला-पुरुष बीचको सामाजिक-राजनीतिक हैसियतमा लिंगको आधारमा उचनीचता हुन्छ, उनीहरूबीच भिन्न-भिन्न प्रकृतिको कार्यगत लैंगिक जिम्मेवारी हुन्छ, त्यसकै परिणाम हुन सक्ला उनीहरूबीच थोरै समान तर अधिक भिन्न-भिन्न विषयगत ज्ञान र अनुभव हुन्छन् र ज्ञानको आधिकारिकता पनि लिंग अनुसार निर्धारण हुने गर्छ । यस्तै असन्तुलित लैंगिक शक्ति सम्बन्धहरू सँगको दैनिक अन्तर्क्रिया र तिनलाई बुझ्न खोज्ने मेरो प्रयास मार्फत थाहै नपाइकन म लैंगिकता भन्ने कुरा “सामाजिक

अभ्यासको उत्पादन हो, एउटा प्रक्रिया हो, जुन निरन्तर उत्पादन, पुनर्उत्पादन भइरहन्छ, र मानिसको लैंगिक पहिचानको दाबी र लैंगिक व्यवहार सँगसँगै परिवर्तन भइरहन्छ” (एकर्ट र म्याककोनेल-गिनेट सन् २००३ : ४) भन्ने अवधारणा निकट पुग्न सक्ने। मेरा भोगाइबाट जन्मेको विचारलाई निश्चित खाकामा ढालेर परीक्षण, परिमार्जन र संरचित गर्न लैंगिक ज्ञान निर्माण र उत्पादनको अवधारणा उपयुक्त हुन सक्छ भनेर ठम्याउने एउटा आधारको रूपमा त्यसले काम गर्‍यो।

मातृभाषामा मेरो आमासँग सिकेको “ज्ञान” को अर्थ “विवेक” हो, “चेत” हो र “सोच” हो, जुन हरेक व्यक्तिसँग हुन्छ। किनकि ज्ञान र सत्य दिमागद्वारा पत्ता लगाइने हैन, सिर्जना गरिन्छ (चरेरे-पेटिट र हाउल्ट सन् २००८ : ४)। ऐतिहासिक र अपरिभाषित, ज्ञान भनेको “विषय,” “वस्तु” र “सन्दर्भ” हरू बीचको आपसी अन्तरनिर्भरताको उत्पादन हो (घेरादी सन् २००० : २१३)। रचनात्मक दृष्टिकोण (कन्स्ट्रक्टिभ भ्यूप्वाइन्ट) मा ज्ञान भनेको “स्व-व्यवस्थित/स्वसञ्चालित प्रक्रियाको एउटा अवयव हो; यो इतिहासमा निर्भर, सन्दर्भ अनुरूप चल्छ र ज्ञानले समस्या समाधान गर्नेभन्दा पनि समस्यालाई परिभाषित गर्ने गर्छ” (भोन क्रोघ र अरू सन् १९९४ : ५८)।

आफ्नै भोगाइ, हेराइ र अभ्यासलाई फराकिलो गरी बुझ्न, परिभाषित गर्न आफूमा निहित ज्ञानको (पुनः) प्रयोगको लागि कुनै यस्तो मान्यता प्राप्त उचित थलोको आवश्यकता पर्दोरहेछ। ज्ञानलाई प्रयोग गर्नु-नगर्नु, अझ विविध कारणले सीमान्तकृत भएका महिलाहरूको हकमा आफूसँग भएको ज्ञान मान्य हुनु-नहुनु र त्यसको प्रयोग गर्ने अवसर पाउनु-नपाउनुले उनीहरूको व्यक्तिगत जीवनमा ठूलो प्रभाव पर्छ। त्यति मात्रै होइन, उनीहरूसँग सम्बन्धित जोकोहीलाई र उनीहरू संलग्न हरेक क्षेत्रमा समेत त्यसको उत्तिकै प्रभाव रहन्छ। नौ कक्षा पढ्दै गर्दा विद्यालयमा आयोजित वक्तृत्वकला प्रतियोगितामा पहिलो पल्ट भाग लिएँ। “कलम ठूलो वा हतियार” भन्ने विषयमा कलमको पक्ष लिएर बोल्दा प्रथम भएपछि मेरा निकटमा रहेका आफन्तजन महिलाहरूले मलाई निकै स्याबासी दिए। मभन्दा मेरा आसपासमा भएका ती महिलाहरू निकै खुशी थिए। वक्तृत्व कलाको महत्त्व र विषयवस्तुप्रति जानकार नभए पनि मैले प्राप्त गरेको नतिजालाई एउटा “गैर-खसभाषी मतवाली केटी” मा भएको वाक्-कला र ज्ञानको उचित कदर भएको ठानेर ती हर्षित थिए। खस भाषामा पोख्त नहुनुको लघुताभाष, खसभाषीहरू माझ प्रायः हाँसोको पात्र बन्दाको लज्जाबोध र हीनताबोधले पीडित हुनु परेकोले उनीहरूलाई समेत यसले एक खालको हौसला मिलेको थियो। त्यो मेरा लागि अनपेक्षित र नसोचेको एउटा सुखद् प्रतिक्रिया थियो। त्यसले ममा निकै उत्साह ल्याइदियो।

वि.सं. २०५५ मा काठमाडौँ आएपछि म नयाँ सामाजिक संगतमा प्रवेश गरें। तीज मान्ने, श्रीमान् वा हुनेवाला श्रीमान्को लागि व्रत बस्ने, पूजापाठ गर्ने, शुद्ध-अशुद्ध/

चोखो-जुठोको भेद छुट्ट्याउने, महिनावारी बार्ने, महिलाको कुमारीत्वको महत्त्व र आस्था जस्ता मेरा लागि बिलकुल नयाँ संस्कार र चाल चलनसँग यहाँ म परिचित बनेँ। तीजमा व्रत नबस्दा, पूजा पाठबारे अनभिज्ञ र बेलाबखत मन्दिर नधाउँदा, बिहे भएपछि सिन्दुर-पोते-चुरा-रातो पहिरनजस्ता सौभाग्यको प्रतीकहरू नलगाउँदा, महिनावारी नबार्दा र पुरुषहरूसँग निसंकोच बोल्दा म आइपुगेको नयाँ समाजमा आफू पृथक र धेरै हिसाबले असहज अवस्थामा उभिएको पाउँथे वा उभ्याइएको हुन्थेँ। त्यस्तो बेला संस्कार, संस्कृति, बोलीचाली, रहनसहन, सोच, आदि हिसाबले केही असामाजिक, केही असभ्य र बेसोमति, केही एकलकण्ठ, केही बहिष्कृत, केही हीनताबोध र केही अन्योल महसुस गर्थेँ। यस्ता अनुभव-बोध मिश्रित आवेग-संवेग-डरबीच लामै समय बाँचेँ।

नेपाली समाजमा संकीर्ण र निम्न स्तरको मानिएको हुनाले म र मजस्ता वा मैलेभन्दा बढ्दै बहिष्कृत र अपमानित महसुस गर्नेहरूको पहिचानलाई फराकिलो वा स्वीकार्य बनाउन र उत्तिकै सहजपन महसुस गर्न पाउनको लागि कथित रूपमा “सामाजिक” बन्नु पर्छ। साथीसंगी र समाजमाझ सहजै स्वीकार्य हुन, सहजता र निकटपनको आभास पाउनकै लागि भए पनि आफू केही हदसम्म बदलिनु वा नयाँ चालचलनलाई अपनाउनु हितकारी हुने रहेछ भन्ने महसुस गर्दै थिएँ, जस मार्फत म मेरो परिवार र समुदाय बाहेकको समाजमा समेत अर्घेलो हुन वा देखिनबाट जोगिँदै थिएँ। मैले कहिल्यै आस्था नराखेको, कहिल्यै विश्वास र अभ्यास नगरेको श्रीमान् वा श्रीमान्को रूपमा प्राप्त गर्नुपर्ने पुरुषको दीर्घायुको लागि तीजको व्रत बस्ने संस्कृतिको समेत एकाध पटक पालना गरेको थिएँ।

मेरा लागि कथित असामाजिक ठहरिने र सामाजिक बन्ने दुवै प्रक्रिया र प्रवृत्ति लोकाचारको जञ्जालमा परेको असहज र एक खाले नमिठो अनुभव बन्दै गयो। शुरु देखिकै मेरो स्वेच्छिक र स्वतःस्फूर्त रोजाइ नभएकोले त्यस्ता कथित “सामाजिक” बन्ने अभ्यासमा म आफू पूर्णतः सम्मिलित हुनुको साटो त्यसबाट भरसक भाग्ने उपायको खोजीतर्फ बिस्तारै लम्किन थालेँ। जसले म बाँचेको समाजमा मेरो लिंगीय र जातीय अस्तित्व र पहिचानलाई एकै पोयोमा बाटेर वा यी दुवैलाई बेग्लाबेग्लै रूपमा राखेर वा सन्दर्भ अनुरूप एक वा फरक-फरक स्वरूपमा कसरी बुझ्दा र अभ्यास गर्दा सहजताका साथ बाँच्न सकिएला भन्ने कुरातिर ध्यान मोड्यो। मेरा साथीसंगी वा छरछिमेकीले मलाई उनीहरूले अपनाउँदै आएको हिन्दू धर्म-संस्कृति अपनाउन अनुरोध गर्ने (धेरैजसो अवस्थामा पालना गर्नुपर्ने “आदेश” हुन पुग्ने), सञ्चारका विभिन्न माध्यमहरूले तिनै कुराहरूलाई अपनाउन उक्साउने र समाजले त्यसैलाई सर्वोपरी र सहज ठान्ने गरेको पाएँ। तर, कुनै व्यक्तिले त्यति नै सहजता साथ तिनको चयन गर्ने-नगर्ने आफै निर्णय गर्ने वा आपसी समझदारीमा त्यस्ता संस्कृति अपनाउन सकिने माहौल किन बन्न नसक्ने भन्ने जिज्ञासा मनमा उठ्यो। यस्तै खालका अनुभव र जिज्ञासाले मैले अनुभूत गर्ने गरी मूलधार र किनाराकृत बीचको

सीमांकनको एक खालको रेखा कोर्दै थियो सायद । त्यो सीमांकनले म र म जस्ताको स्थान नेपाली समाजमा कहानेर छ र किन छ भन्ने कौतुहलता ल्याएको थियो ।

अध्ययन-अनुसन्धान कर्ममा संलग्न बन्दै गएपछि थाहा पाएँ त्यस्ता प्रश्न, सोच-विचार, अभ्यास र बुझाइले लैंगिकता र नारीवादी अवधारणा अन्तर्गत निकै महत्त्व राख्छन् । त्यस्ता अभ्यास र ती अभ्यासले जन्माउने अनेक खाले परिस्थितिसँग जुध्नु मेरा लागि नौलो थिएन । तर, तिनलाई यथावतै धानी राख्ने खुबी र रुचि पनि बाँकी थिएन । बरु त्यस्ता अनुभव र अनुभूतिलाई विचार निर्माण र ज्ञान उत्पादनको प्रक्रियामा तिनको अर्थपूर्ण महत्त्व, औचित्य र तिनको अस्तित्वको विश्वव्यापी सम्बन्ध, स्थान र सान्दर्भिकतालाई गहिराइमा बुझ्न, नारीवादी र लैंगिकताको सिद्धान्त र अनुभव बीचको तादत्म्य केलाउने काममा प्रयोग गर्न थालें ।

ज्ञान उत्पादन कार्यसँग साक्षात्कार

एसएलसी उत्तीर्ण भए लगत्तै बिना कुनै योजना पढ्न भनेर काठमाडौँ आएँ । पढाइसँगै आफू स्वतन्त्र रूपमा धानिन कुनै एउटा जागिरको खोजीमा थिएँ । पत्रकारिता पढिरहेका एक जना साथीले “एक ठाउँमा कार्यक्रम छ, जाओँ” भनेपछि म उनको पछि लागें । त्यो कार्यक्रम मार्टिन चौतारीले चलाउँदै आएको “मंगलबारे छलफल” रहेछ । छलफलको शुरुआतमा “मेरो नाम प्रत्यूष वन्त, यहीं मार्टिन चौतारीमा गफ गर्ने-गराउने काम गर्छु,” भन्ने परिचयात्मक वाक्य सुनेँ । त्यो परिचय मेरा लागि भाषिक हिसाबले गाउँले स्वादमा मिठो र अर्थको हिसाबले आश्चर्यलाग्दो थियो । त्यस बेला छलफलमा प्रस्तुत हुँदै गरेका विषयवस्तु प्रायः जसो मेरा सुझबुझभन्दा बिल्कुलै बाहिरका थिए । वक्ता र सहभागीहरूको प्रस्तुतीकरण र अभिव्यक्तिको शैली र प्रक्रिया देख्दा भने कताकता मज्जा लागेको थियो । त्यस पछिको थप दुई ओटा छलफलमा म पुनः सामेल भएँ । छलफल सकेपछि कालो चिया खाँदै गर्दा एक जना टाइपिस्ट चाहिएको छ भनेर दुई पुरुषहरू आपसमा कुराकानी गरेको सुनेँ । आँट गरेर मैले “त्यो काम म गर्न सक्छु” भनेर मुख खोलें ।

“छलफल र ज्ञान उत्पादन गर्ने” संस्था मार्टिन चौतारीमा काम गर्न थालेपछि मलाई भित्रैदेखि लाग्यो मैले बाँचेको-बुझेको र यहाँको दुनियाँ बिल्कुलै बेग्लै हुन् । मानौँ, म भैरे आसपासमा निर्मित बेग्लै दुनियाँमा प्रवेश गरेको छु । त्यस बेला ज्ञान निर्माण, पुस्तक उत्पादन, अध्ययन-अनुसन्धान, छलफल-अन्तर्क्रिया-बहस जस्ता शब्दहरू मेरो ज्ञान र बुझाइको दुनियाँमा अस्तित्वमा छन् भन्ने बोध समेत गर्न सकिरहेको थिइँ । बालखैदेखि जाने-बुझेको “काम” को अर्थ खेतीपाती गर्ने, बस्तुभाउ स्याहार्ने, घरधन्दा सम्हाल्ने, पानीपँधेरा गर्ने, घाँस दाउरा ल्याउने, आदि-इत्यादि थिए । पछिल्लो समयमा स्कूल-कलेज पढ्ने-पढाउने र कतै-कुनै जागिर खाने पनि काम हो भन्ने सम्मको बुझाइ मभित्र विकसित भएको थियो । गफ

गर्ने-गराउने पनि काम हो भनेर गर्वका साथ आफ्नो चिनारी दिने व्यक्तिको त्यो परिचयले “गफ गर्नु-गराउनु” लाई “काम” बनाउने कुराहरूबारे मैले खोजी गर्नुपर्ने महसुस गर्छु। त्यही खोजीको क्रममा मार्टिन चौतारीकै नियमित क्रियाकलाप—छलफल, अध्ययन-अनुसन्धान, लेखन, प्रकाशनको काम—बीचको अन्तरसम्बन्धलाई मैले सही अर्थमा बुझ्नु र तिनको औचित्यलाई खुझ्याउने कसरत गर्नु जरुरी थियो। क्रमशः त्यही गर्दै गएँ।

वि.सं. २०५९ साल पुसको जाडो महिनामा नेपाली मिडियाबारे छापिएका सामग्रीहरूको सूची संग्रह—नेपाली मिडिया सन्दर्भ ग्रन्थ (पराजुली र अरू २०६०)—प्रकाशनका लागि टाइपिस्टको रूपमा काम गर्ने मौखिक सहमतिमा “गफ गर्ने-गराउने” र “ज्ञान उत्पादन” गर्ने संस्था मार्टिन चौतारीमा आबद्ध हुन पुगेँ। त्यति बेला मैले गरेको प्राविधिक काम मेरो विशेष दखल र रुचिको विषय भने थिएन। मैले त्यसअघि कहिल्यै कल्पना नगरेको ज्ञान उत्पादनको कामतर्फ लाग्नको लागि संयोगवश ज्ञान उत्पादन गर्ने संस्थासँग आबद्ध हुने एउटा माध्यम बनेको हुँदा त्यो काम मेरा लागि अहिले पनि उत्तिकै स्मरणीय छ।

“हामीले बिब्लियोग्राफीको काम गर्ने हो,” एक जना पुरुष (जसले न आफ्नो परिचय दिनुभयो न मेरो परिचय नै माग्नुभयो) ले मेरो सामु एउटा कापी देखाउँदै भन्नुभयो, “यहाँ छ तपाईंले टाइप गर्नुपर्ने कुरा, राम्रोसँग गर्नुस्। यो सकेपछि फेरि अर्को आउँछ। अक्षर नबुझे यहाँ जसलाई सोधे’नि हुन्छ।” मैले बिब्लियोग्राफी शब्दको अर्थ खोज्न मनमनै दोहोर्चाई तेहेर्चाई आफ्नो बुझाइको दायरा भित्रको शब्दकोश फरफरती पल्टाएर सकें। शब्दको अर्थ नभेटेपछि आफ्नै दिमागी शब्दकोश अनुरूप शब्दलाई नै सच्याएर बुझें—“बायोग्राफी !” अँ, बायोग्राफी नै भनेको हुनुपर्छ। सानैदेखि “महान् व्यक्ति” हरूको जीवनी वा प्रेरणादायी जीवनकथा (मूलतः पाठ्यपुस्तकमै उपलब्ध भएका) प्रति विशेष रुचि लाग्ने र बिब्लियोग्राफी भन्ने शब्द त्यसअघि कहीं नसुनेको हुँदा (यदि सुनेकै भए पनि बायोग्राफी नै बुझें कि !) जीवनी होलान् भन्ने सोचेर कापी पल्टाएर हेरेँ। मान्छे नै मान्छेका नाम, त्यो पनि थर चाहिँ अगाडि किन हो ? अंक र पूर्णविरामहरू अगाडि-पछाडि ठाउँ-कुठाउँ छन्। बिब्लियोग्राफीको संरचना देखेपछि लाग्यो—यो कस्ता मान्छेले केका लागि पढ्दा हुन् ? पढेर के बुझ्दा हुन् ? यस्तो ढाँचा न काँचाको खुराकको पनि पुस्तक हुने रहेछ !

ज्ञान उत्पादनको अभिन्न अंग पुस्तक प्रकाशनको प्रक्रियामा टाइपिस्टको भूमिकामा संलग्न भए पछिको केही वर्ष विभिन्न विषय केन्द्रित छलफल-अन्तर्क्रियामा सशरीर तर निष्क्रिय र मौन सहभागी बनेँ। अनुसन्धाताहरूले विवरणात्मक अध्ययन-अनुसन्धानको व्यावहारिक अभ्यास गरेको प्रत्यक्ष देख्ने मौका पाएँ। अनुसन्धान कार्य र तिनको प्रकाशनको प्रक्रिया र चरणहरूबारे धेरथोर जानकारी बन्दै गएँ। केही वर्ष ज्ञान उत्पादनका यी माध्यम र तिनको प्रक्रिया बारेको ज्ञानको “प्यासिभ रिसिभर” को हैसियतमा रहेँ।

स्नातक तहमा समाजशास्त्र विषय अन्तर्गत अनुसन्धानको आधारभूत सैद्धान्तिक अवधारणा र विधिबारे (जाँच पास गर्ने हेतुले) पढेको कुरालाई मार्टिन चौतारीले व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने गरेको अनुसन्धान माहोलमा केही वर्ष बिताएपछि मलाई अध्ययन-अनुसन्धान कार्यप्रति मोह पलाउन थाल्यो । तर, त्यो मोहलाई अभ्यासमा उतार्न, विचार निर्माण र ज्ञान उत्पादन प्रक्रियामा संलग्न हुन मेरो आफ्नो सोच र विचार अभिव्यक्तिको उचित भाषिक शैली र तार्किक आधार तयार पार्न, कुनै पनि सवाललाई एकभन्दा बढी आयाम र धरातलबाट हेर्ने दृष्टिकोणको विकास गर्न र खास गरी ज्ञान उत्पादनको काम गर्ने आत्मविश्वास जगाउन लामो समय र धेरै मेहेनत खर्चिनु पर्यो ।

स्कूले जीवनमा दाही-जुँगा पालेका वा नपालेका टोपी-दौरा-सुरुवाल वा सर्ट-प्यान्टमा सजिएका खस भाषामा राम्रो पकड राख्ने “जान्ने” मान्छेहरूबाट ज्ञान लिने र सीप विकास गर्ने (खस-नेपाली भाषा बुझ्न-बोल्न-पढ्न-लेख्न सक्ने हुने) अभ्यासमा अभ्यस्त भएर ज्ञानको अनुसरणकर्ताको हैसियत मुश्किलले बनाएको थिएँ । स्कूले पढाइको प्राथमिक र निम्न माध्यमिक तह सम्मको सिकाइ खस भाषामा छापिएका पाठहरूको प्रस्ट लवज र शैलीमा खरर वाचन शक्ति निर्माण गर्नुमै बढीजसो केन्द्रित थियो । हामीलाई पढाउने-सिकाउने शिक्षक र हामी विद्यार्थीबीच सम्बन्ध नजिकिन नदिने “ठूलो-सानो” मान्छेको वर्गीकरण; “जान्ने-नजान्ने” बीचको उचनीच हैसियत; “सिकाउने-सिक्ने” बीचको भेद; “खस-गैरखस” भाषी बीचको भाषिक अड्चन; “दिमाग चलाउने-पाखुरी चलाउने” दिनचर्या बीचको फरक कार्यशैली, प्राथमिकता, सोच र अभ्यास जस्ता अनेक पक्षहरू थिए । विचार र ज्ञानको उत्पादनकर्ता जन्मजातै निश्चित जात-लिंग-वर्ग भित्रबाट आउँछन् भन्ने छाप पारिएको थियो । त्यस्तै, छविधारीहरूकै “महान्” विचार, सिर्जना र खोजहरू नै पाठ्यक्रमहरूमा पाइन्थे । त्यसबाट दिमागमा परेको “नजाने गाउँको बाटै नसोध्नु” भन्ने छाप हटाउन र “मान्छेलाई अभ्यासले निखाँछ” भन्ने उक्तिलाई ज्ञान उत्पादनको मामिलामा अपनाउने नयाँ सोचको विकास गर्नमै मैले अधिकांश समय लिएँ ।

तीन-पुस्तै नेपालीको रेडियो अनुभव समेटिएको पुस्तक (पराजुली र वन्त २०६२) निर्माणको लागि थुप्रै व्यक्तिहरूको अनुभव संकलन गरिँदै थियो । ती संकलित अनुभवहरू टाइप गर्ने क्रममा केही व्यक्तिको रेडियो अनुभव पढेपछि म पनि यसबारे एउटा संस्मरण लेख्न सक्छु जस्तो लाग्यो । अरूका भोगाइ र अनुभव महत्त्वपूर्ण मानिए झैं मेरा अनुभव पनि महत्त्वपूर्ण हुन सक्लान् सायद भन्ने झिनो आशा लिएर लेख्न बसेँ । तेस्रो मस्यौदासम्म लेखिसकेपछि संकोच मानीमानी सम्पादकहरू मध्येका एक शेखर पराजुलीलाई दिएँ । सामान्य शब्द र वाक्यहरू हेरफेर गरिए बाहेक जस्ताको तस्तै त्यो संस्मरण पुस्तकमा छापिएर आएपछि थोरै चिनेका र धेरै नचिनेका व्यक्तिहरूबाट समेत सकारात्मक प्रतिक्रिया

पाएँ । अनि मभित्र सुषुप्त रहेको लेखन रुचिले हौसला पायो । तर, लेख्ने के हो ? केको लागि किन लेख्ने ? कसरी लेख्ने ? भन्ने कुरासँग म अझै परिचित थिइँन ।

प्राज्ञिक ज्ञान उत्पादनको औपचारिक-आधिकारिक संरचना बाहिर अनौपचारिक-वैकल्पिक वृत्तमा रही “ज्ञान उत्पादन गर्ने” संस्था मार्टिन चौतारीभित्र बसेर ज्ञान निर्माणका अवयवहरूसँग क्रमिक रूपमा अन्तर्क्रिया गर्दै जान थालें । त्यहाँ हुने नियमित छलफलका वक्ता चयन गर्दा लिंगीय पक्षको ख्याल राखिए पनि त्यस बेला मार्टिन चौतारीले उत्पादन गर्ने गरेको ज्ञान लैंगिकता, नारीवाद वा महिलावादसँग सोझै सरोकार राख्दैनथे । ज्ञान उत्पादनमा लैंगिकता, सामाजिक न्याय जस्ता अनेक विषयको औचित्यलाई महत्त्व दिइन्थ्यो । तर, ती विषयलाई आफ्नो संस्थागत कामकाजी दायराभित्र अभ्यासमा ल्याउनको लागि स्पष्ट खाका भने थिएन ।

नयाँ अनुसन्धानकर्मी/समाज वैज्ञानिक जन्माउने चाह राख्ने, प्राज्ञिक कर्ममा अभ्यस्त प्रत्युष वन्तले अनुसन्धानमा रुचि राख्ने सिकारु अनुसन्धानकर्मीहरूको मेन्टरिङको क्रममा “मैले अहिलेसम्म नबोलिकन, नलेखिकन, अरूको कुरा नसुनिकन र नपढिकन समाज वैज्ञानिक भएको देखेको छैन । समाज विज्ञानको अनुसन्धाता बन्ने हो भने पढ्नुप्यो, सुन्नुप्यो, बोल्नुप्यो, लेख्नुप्यो” भनेको कुरा मेरो स्मृतिमा ताजै छ । वि.सं. २०६२-२०६३ को दोस्रो जनआन्दोलनको आसपासमा नेपालको राजनीतिक उथलपुथल बीचको चरम अप्ठ्यारो माहौलमा अनुसन्धान कर्म र प्राज्ञिक लेखनको विषयलाई उनेर लेखिएका वन्तका (कान्तिपुरमा छापिएका) अखबारी लेखन र अध्ययन-अनुसन्धानबारे अभिव्यक्त उहाँका विचारले अनुसन्धान कर्ममा लाग्ने मेरो रुचिलाई बल मिलेको थियो । त्यस बेला अनुसन्धान कर्मलाई अँगाल्नको लागि मानसिक, वैचारिक र मनोवैज्ञानिक तवरमा भित्रभित्रै जुधिरहेको हुँदा आफ्नो आत्मबल बढाउने खुराकको रूपमा उहाँका लेख र विचारलाई उपयोग गरें । उहाँकै विचार सुनेपछि, लेख पढेपछि र मार्टिन चौतारीको नेपाली भाषा केन्द्रित अध्ययन-अनुसन्धान र प्रकाशन अभ्यासको माहौलले दिएको अवसरको आडमा एउटा कुरा ठम्याएँ : अध्ययन अनुसन्धान र प्राज्ञिक लेखनको लागि सिद्धान्त र भाषा (विशेषतः अंग्रेजी) लाई अनावश्यक “ठाउँ” दिँदै तिनको अजंगको “भूत” बनाएर तर्किनु र तर्सिनुभन्दा आफूसँग भएको विचार र ज्ञानलाई आफूले जानेकै शैली र भाषामा निर्धक्क प्रस्तुत गर्न थाल्नुपर्छ । त्यसपछि तिनलाई अनेक तरिका (जसमा सिद्धान्त र भाषा पनि पर्छ) ले परिष्कृत र परिमार्जन गर्दै लैजान खोज्नु मेरो लागि उपयुक्त हुन्छ । त्यसपछि ज्ञान र विचार निर्माणको “प्यासिभ रिसिभर” बाट एक तह फड्को मारेर सक्रिय भूमिकामा उभिन थालें ।

दोस्रो जनआन्दोलन पछिकै समयमा नयाँ नेपालको खाका कोर्ने अवधारणाको रूपमा सामाजिक समावेशीकरण, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, विविधता र बहुपहिचानको व्यापक

बहस र केही हद सम्मको अभ्यासले लिंगीय-जातीय-वर्गीय-क्षेत्रीयजस्ता विविधतायुक्त पक्षहरू महत्वपूर्ण विषयका रूपमा सतहमा देखा परे । म आफैँ मार्टिन चौतारीको सामाजिक समावेशीकरण परियोजना अन्तर्गत रही देशका विभिन्न स्थानमा विभिन्न बहस-अन्तर्क्रियाको आयोजना गर्ने, सम्बन्धित सामग्रीहरू संकलन गर्ने र तिनलाई पढ्ने-बुझ्ने र त्यसबारे अरूको विचार सुनी तिनलाई बृहत् र विविध सन्दर्भसँग गाँसेर बुझ्ने काममा संलग्न भएँ ।

सन् २००७ देखि मार्टिन चौतारीले ८ मार्चको अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवसको अवसरमा महिनाभरी हुने छलफलमा केवल महिला वक्ता निम्त्याउन थाल्यो, जुन अद्यापि जारी छ । त्यसले विभिन्न क्षेत्रमा संलग्न महिलाहरूको विचार, विश्लेषण र अनुभवहरू आमने-सामने सुन्ने र बुझ्ने मौका मिल्यो । नेपाली समाजको एक तहको बौद्धिक वा सार्वजनिक वृत्तमा महिलाहरूले ओगट्नुपर्ने सार्वजनिक “स्पेस” दाबी गर्ने अभ्यासलाई बढावा मिल्यो । उनीहरूको विचार, विश्लेषण, भोगाइ र सहमति-विमतिलाई अभिव्यक्त गर्दै अन्तर्क्रिया गर्न र अभिव्यक्त विचारमाथि पुनर्विचार तथा परिमार्जन गर्न सघायो । नारीवादी महिलाहरूको समूह चौकठले सन् २०१३ देखि शुरू गरेको “फेमिनिस्ट रिडिङ सेसन,” सेमिनार तथा अन्तर्क्रियात्मक कार्यक्रमहरूले लैंगिक ज्ञानको आयतन बढाउने खुराक उपलब्ध गरायो ।

सार्वजनिक होस् वा निजी वृत्तमा अभिव्यक्त भएका विचार, विश्लेषण र अनुभवहरूमा व्यक्तिको लिंग, जात, वर्ग, सामाजिकीकरण प्रक्रिया र उसले प्राप्त गरेको सहूलियत वा खेपेको विभेदको चिह्न वा छापहरू पर्याप्तै भेटिन्थे । तत्कालीन समयमा मार्टिन चौतारीले उत्पादन र प्रकाशन गर्ने गरेको अनुसन्धान सामग्रीमा लैंगिकता र महिला सम्बन्धी विषय गयल थिए । महिला अनुसन्धानकर्मी पनि बीउ जोगाउने गरी मात्रै थियौँ । त्यसले मलाई नेपाली समाजको सामाजिक संरचनागत असमानता भित्रको कुनै समुदायको व्यक्ति वा विशेष समूहको सामाजिक-सांस्कृतिक-परिस्थितिजन्य पहिचान सहितको लिंगीय पहिचानबारे विचार निर्माण गर्न, त्यस्ता विचारलाई परिपक्व बनाउने कडीको रूपमा अनुसन्धान र ज्ञान उत्पादन कार्यलाई अँगाल्न झक्झकायो ।

अन्स्ट भन ग्लासरफेल्डका अनुसार ज्ञान निष्क्रिय रूपमा लिने मात्रै हुँदैन, त्यस्तो ज्ञान लिँदालिँदै विषयवस्तु माथिको बुझाइमा क्रमशः वृद्धि हुने र त्यस्तो बुझाइ मार्फत सक्रिय रूपमा ज्ञान निर्माण पनि हुने रहेछ (स्टिनसन सन् २००९ : १५ बाट उद्धृत) । ज्ञानको सिद्धान्तको यही कुरालाई “कन्स्ट्रक्टिभिज्म” को सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरूप बुझ्ने हो भने सिकारुले आफ्नो अनुभवहरूबाट ज्ञानको एउटा आकार वा शरीर निर्माण गर्छ । त्यो ज्ञानले बाह्य यथार्थहरूको सतप्रतिशत प्रतिनिधित्व गर्न वा नगर्न पनि सक्छ (एशियाईयुनिभर्सिटी मिति नखुलेको : १६६) । किनकि ज्ञान सत्यको व्यक्तिगत निर्माणको नतिजा हो । त्यस्तो ज्ञान निर्माणको विशेष काम व्यक्तिगतबाट सामूहिक निर्माणतर्फ अग्रसर हुँदै जान्छ । एकतिर ज्ञान निर्माण-उत्पादनको निश्चित “पेडागोजी” बारे म अनभिज्ञ

थिएँ । अर्कोतिर ज्ञान निर्माणको निर्धारित वा बनिबनाउ “पेडागोजी” को अनुपस्थितिमा कन्स्ट्रक्टिभिज्मकै अवधारणाले सुझाए अनुरूप “गर्दै-सिक्दै” र “अनुभवबाट सिक्दै” को शैली पछ्याएर व्यक्तिगतबाट सामूहिक ज्ञान निर्माणतर्फ लम्किदै गएँ ।

अनुसन्धान कर्मको थालनी

मार्टिन चौतारीमा सामाजिक समावेशीकरण परियोजना अन्तर्गत काम गरिरहेकै बेला विचार निर्माण र ज्ञान उत्पादनको काममा “सकिदैन” भन्ने मनोबललाई “किन नसकुँला र!” भन्ने आत्मविश्वाससम्म पुग्ने आँट गरेर एकल अनुसन्धान तथा लेखनको यात्रा थालेको थिएँ । त्यस बेला अनुसन्धानको विषयवस्तु छनोटदेखि समस्याको पहिचान, संकलित तथ्यांकको तार्किक बहाउ, तिनको सैद्धान्तीकरण, उचित संरचना निर्माण र प्रस्तुतीकरण गर्न निकै गाह्रो भयो । मेरो आफ्नै वैचारिक हैसियत/तह, मनोगत अवस्था र रुचिप्रति केही शंका र केही भरोसा गरेर नारीवादी राजनीतिशास्त्री सेरा तामाङले विषय चयनमा मद्दत गर्नुभयो । र, उहाँ सँगको सल्लाहमा “नेपालका आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक आन्दोलन किन ?” भन्ने विषयमा अनुसन्धान केन्द्रित गर्ने निधो गरियो ।

त्यस बेला मेरो आफ्नै बहुपहिचान-जनित “स्व” को सचेतना र बुझाइ सीमित थियो । त्यस्तै, आदिवासी जनजाति समुदाय र तिनले गर्ने आन्दोलनको ऐतिहासिक-सामाजिक-राजनीतिक सन्दर्भबारे पनि कम जानकार थिएँ । त्यसले गर्दा आफैँ त्यही समुदायको महिला हुनुको खास अर्थ र महत्त्व के हो र तिनलाई कसरी बुझ्ने वा बुझ्न सकिन्छ भन्नेबारे म स्पष्ट हुन सकेको थिएँन । अनुसन्धान सामग्री संकलनको लागि एक जनजातीय संस्थामा पुगेको बेला एक जना परिचित जनजाति पुरुष अभियन्ताको “कैलाश पनि अब जनजाति बनेको !” भन्ने कटाक्षपूर्ण बचन झेलें । त्यसले मेरो व्यक्तिगत स्व-पहिचान र आदिवासी जनजातिको पहिचानको ऐतिहासिक सन्दर्भ र आन्दोलनबारे बढी प्रस्ट हुनैपर्ने महसुस भयो । विचार निर्माण र ज्ञान उत्पादनको काममा निर्धक्क संलग्न हुनुको लागि एक सिकारु अनुसन्धानकर्मी सबैभन्दा पहिले आफू आफ्नै दृष्टिमा “लायक” ठहरिन जरुरी थियो । अरूलाई आफ्नो अनुसन्धानको नतिजा सुनाउनु पहिले आफैँ त्यसप्रति विश्वस्त र आत्मविश्वासी बन्ने कसरतमा थिएँ । त्यस्तो मनोगत मानसिक अवस्थाले जुद्धै अर्ध-प्राज्ञिक संरचनामा एउटा प्रकाशनयोग्य र पठनीय सामग्री उत्पादन गर्ने आँट गर्नु एउटा सकारात्मक जोखिम लिनुसरह थियो ।

आफू सम्मिलित समुदाय र समुदायको आन्दोलनबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्नु मेरा लागि केही हदसम्म सहज हुने र अनुसन्धाता र अनुसन्धानको विषय बनाइएको समुदायलाई नै लाभ पुग्न सक्ने पूर्वानुमान सहित अनुसन्धान कार्य थालेको थिएँ । त्यो अनुसन्धानबाट मैले कुन विषयमा कुन उद्देश्य र अभिप्रायले विचार निर्माण गर्ने वा के तथ्य कोसँग खोज्ने

भन्ने थाहा पाएँ । साथै, कुन विषयवस्तु केका लागि पढ्ने र तिनको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने केही हदमा बुझ्न सिकायो । र, माथि भने झैँ आफू जन्मे-हुर्केको भन्दा फरक समाज र कामकाजी वृत्तमा असहजपनसँग जुधिरहेकाहरूको एउटा सिंगो समुदाय (आदिवासी जनजातिहरू) सँग मेरो अन्तर्क्रिया हुन थाल्यो । त्यस्तो असहज अनुभूति कहाँबाट, किन र कसरी आयो वा आउँछ भन्ने मेरो जिज्ञासाको सपाट र एउटै उत्तर मैले भेटिनँ । त्यसले मलाई कुनै पनि प्रश्नको एकभन्दा बढी जवाफ हुन्छन् र तिनलाई खोज्नुपर्छ, विभिन्न कोणहरूबाट बुझ्नुपर्छ भन्ने कुरा सिकायो ।

मेरा प्रश्नको केही टुक्राटुक्रा, अधकल्चो स्वरूपका जवाफलाई पक्कापक्की गर्ने हुटुहुटी बोकेर म अनुसन्धान कर्ममा होमिएको थिएँ । स्रोत व्यक्तिको रूपमा जनजाति आन्दोलनका एक अगुवा र विज्ञ समेत मानिएका पुरुष सँगको कुराकानीको क्रममा मैले समग्र आदिवासी जनजातिभित्र र समग्र महिलाभित्र जनजाति महिलाको पृथक सवाल के हुन् भनेर सोधेँ । उहाँको उत्तर थियो :

हाम्रा [आदिवासी जनजाति समुदायका] महिलाले अरू महिलाले जस्तै लैंगिक हिंसा खेप्नु परेको, पीडा र कष्ट भोग्नु परेको मैले देखेको छैन, परिवारको मुखिया उहिलेदेखि महिला नै छन्, त्यसैले हाम्रा सामूहिक सवालहरू एकै हुन् । महिलाको मात्रै विषय हाम्रा लागि [समुदायभित्र] खासै महत्त्वपूर्ण र गम्भीर रूपमा उठाउनु पर्ने गरी नाजुक अवस्थामा छ जस्तो मलाई लाग्दैन ।

समग्र महिलाभित्र आदिवासी जनजाति महिलाको सन्दर्भमा भने मूलधारे महिला आन्दोलन र राज्य नै मुख्य जिम्मेवार हुनुपर्ने जवाफ पनि मैले पाएँ । त्यस्तै, मूलधारे भनिएको महिला आन्दोलनको एक नेतृसँग मैले सोधेँ, “जनजाति महिलाहरू मूलधारको महिला आन्दोलनमा कुनै पनि हिसाबले समेटिएनन् भन्ने उनीहरूको गुनासो र आक्रोश सुनिन्छ यसमा के भन्नुहुन्छ ?” उहाँको जवाफ थियो :

नेपालका जनजाति महिलाहरू अरूको दाँजोमा राम्रो अवस्थामा रहेको कुरा खुद जनजाति समुदायले नै गर्ने गर्छ र त्यो साँचो पनि हो । महिला आन्दोलनको सवालगत प्राथमिकता पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको नाजुक अवस्था र हैसियत अनुरूप निर्धारण हुन्छ । त्यसरी हेर्दा जनजाति महिलाहरू छुटेका हुन् भन्न मिल्दैन । बिस्तारै समावेश हुने सम्भावना छ भन्न सकिन्छ ।

मैले प्राप्त गरेको दुवै उत्तर आपसमा मेल खाने खालका थिए । तर, मैले त्यसबखत उठाएको प्रश्नको सही र पूर्ण उत्तर ती हुन् भन्ने मलाई लागेन । अनि, त्यसो हो भने मैले

गरिराखेको अनुसन्धान मार्फत केन्द्रीय विषयको रूपमा जुन कुरा खोजिराखेको छु, त्यो गौण र छलफल गर्ने नपर्ने विषय हो त ! भनेर घोरिन थालें । फलस्वरूप, आदिवासी जनजाति महिला सम्बन्धी ज्ञान उत्पादनमा संलग्न हुने मेरो यात्रा लम्बिँदै गयो ।

ती स्रोत व्यक्तिहरूबाट त्यति बेला पाएका उत्तरले एउटा पुरानो घटना चाहिँ सम्झ्न पुग्यो, जुन २०४८ सालको थियो र त्यो २०५३ सालमा मैले आफ्नो डायरीको पानामा यसरी टिपेको थिएँ :

हाम्रो घरभन्दा केही परको फराकिलो बारीको कान्तामा कसैको बिहे भोज खान हामी केटाकेटी, आमा र केही बुढापाका समेत लस्कैर बसेका थियौं । डोको र थुसेबाट सालको टपरीमा चामलको भातमाथि मस्याङको दाल खन्याइएको टपरीहरू झिक्दै र बाल्टिनबाट झोलयुक्त सुँगुरको मासु दुना-दुनामा भाग-भागै हाम्रो सामुन्ने राखेर लाठे भान्सेहरू अर्कोतिर त्यसरी नै भाग बोकेर बाँड्न गए । केही बेरमा थप्ने क्रममा पुरैबाट “क-कसलाई के चाहिन्छ भन्नु है” भन्ने आवाज आयो । त्यसैको प्रतिउत्तरमा हामीसँगै लस्करमा बसेर खाइरहेका एक जना पाको बाजे, जसलाई हामी सबैले मान्थ्यौं, ले भने, “यतातिर सबैलाई पुग्यो है, केही चाहिँदैन ।” त्यति सुनेपछि थप्न ल्याउने भान्सेहरू अन्तै थप्न गए । त्यस बेला ती पाको व्यक्तिको आवाजमा कति जनाले ध्यान दिए कुन्नि, तर कोही पनि केही बोलेनन्, सायद सबै जना खानमै मस्त थिए । केही बेरमै लामबद्ध बसेर खाइरहेका हामी केटाकेटी र हाम्रा आमाहरू भने खाना थप्न ल्याउलान् र खाउँला भनेर कुरेर बस्न थालेका थियौं । यस्तैमा कोही बच्चाबच्ची मलाई “चिची,” कोही मलाई “झोल” भन्दै रोएको आवाज आउन थाल्यो । तिनको आमाहरू पनि “खाना थप्न ल्याऊ यता, बिहेको भोजमा बच्चा रुवाउने के पारा हो” भन्दै चिच्याउन थाले । म आफू पनि झोलबिना निस्ते खाना पोक्र्याउँदै थिएँ । केही बेरको चिच्याहटपछि खाना थप्ने भान्से “अधि सोध्दा सबैलाई पुग्यो भन्ने आवाज आउँदा कोही बोलेनन् । अब नकराउनु भो म ल्याउँदैछु, एकैछिन पर्खनुस्” भन्दै एकातिर थुसेमा भात र अर्कोतिर खड्कुलोबाट बाल्टिनमा खन्याएर मासुको झोल सहित थप्नका लागि आए । “कस्ले पुग्यो भन्यो ? एउटालाई पुग्यो भन्दैमा सबैलाई पुग्छ र ? एउटाको पेट भरियो भन्दैमा अरूले पेट भरिञ्जेल खान पनि नपाउनु ?” भन्ने जस्ता गज्याडमज्याड आवाज आइरह्यो । भान्सेले खाना थप्न कुरेर बसेका सबैलाई पुगुञ्जेल नथपेसम्म त्यस्ता आवाज साम्य भएनन् ।

यदि त्यस बखत ती पाका व्यक्ति महिला भइदिएको भए के त्यत्तिकै निर्धक्कसँग सबैको प्रतिनिधित्व गर्दै आफ्नो आवश्यकता पूर्ति भएपछि सबैको भयो भन्ने बोध गथ्र्यो र हुबहु त्यही कुरा अभिव्यक्त हुन्थ्यो ? व्यक्तिको व्यक्तिगत मानवीय स्वभावको दृष्टिले सोच्दा सायद जे पनि हुन सक्थ्यो होला । तर, हाम्रो सामाजिक संरचना अनुरूपको सिकाइ-हुर्काइको अभ्यासलाई आधार मानेर भन्ने हो भने त्यो ठाउँमा महिला भएको भए आफ्नो

आवश्यकता पूर्तिले सबैको आवश्यकताको पनि एकैसाथ पूर्ति गर्छ भन्ने बोध नै गर्दैनथे र त्यस किसिमले अभिव्यक्ति आउँदैनथ्यो होला सायद ।

मेरो अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्ने हेतुले जति पनि जनजाति महिला स्रोत व्यक्ति (अभियन्ता) हरूसँग कुराकानी गरेँ, वा आफ्नो पहिचान र हक-अधिकारबारे सचेत महिलाहरूद्वारा लिखित/उत्पादित सामग्री पढेँ, उनीहरूले राज्य र मूलधारको अलावा आफ्नै समुदाय र आन्दोलनभित्रै पनि विभेद र उपेक्षामा परेको कुरा औँल्याएकै पाएँ । तर, अधिकांश जनजाति अभियन्ता पुरुष र केही महिलाहरू समेतले जनजाति समुदायका महिला समुदायभित्र स्वायत्त र स्वतन्त्र छन् भन्दै आएका छन् । यसका पछाडि जनजाति समुदायले सामुनेको अर्को समुदायसँग दाँजेर तुलनात्मक रूपमा आफूहरू बढी स्वतन्त्र र स्वायत्त रहेको अर्थ्याउने गरेका छन् । यद्यपि, पितृसत्तात्मक-हिन्दूकरणको अभ्यासमा तल्लीन समाजसँग लामो समयदेखि सँगसँगै हिडिरहँदा त्यसको मारमा परेको समेत दाबी गर्ने समुदायभित्र लैंगिक असमानता छैन भनेर गरिने उक्त ठोकुवाको आधार के हो र त्यो आधारको सीमा कतिसम्म हो भन्नेबारे स्पष्ट हुनु जरुरी छ । नेपाली समाजका अरूभन्दा समुदायभित्रै लैंगिक समानताको उपभोग बढी गरेकै कुरालाई आधार बनाएर राज्य र मूलधारले जनजाति महिलाका सवाललाई गम्भीर रूपमा लिन आवश्यक छैन भनेर पनि अर्थ्याउने गरेका छ । यसलाई आदिवासी जनजाति आफैले दाबी गर्दै आएको पहिचानलाई आफ्नै विरुद्धमा प्रयोग गरिएको हो भनेर बुझ्ने हो भने त्यसको खतरनाक प्रभावहरूबारे पनि सचेत हुन आवश्यक छ ।

अन्य समुदाय-जातको तुलनामा लैंगिक रूपमा समान, सशक्त, स्वतन्त्र र स्वायत्त मानिएका आदिवासी जनजाति समुदाय र आन्दोलनभित्रै महिलाको आवाज, सवाल र उनीहरूमा रहेको ज्ञानलाई गौण वा चर्चा गर्न नपर्ने विषय ठानिन्छ । यसै भएर मूलधारका लागि पनि उनीहरूको मुद्दालाई पन्छाउन यो अर्को एउटा बहाना भएको छ । दुवै तिरको यस्तो प्रवृत्तिले मुख्यतया: लैंगिक रूपमा सन्तुलित ज्ञान निर्माण र ज्ञान उत्पादनको प्रक्रियालाई निषेध गर्छ । समग्र नेपाली समाजको ज्ञान निर्माणमा लैंगिक र सामाजिक सन्तुलन कायम गर्नमा सकारात्मक योगदान दिँदैन ।

पहिचानको सवाल बुझ्दै

वि.सं. २०६३ को विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात् पहिचानको विषयमा चौतर्फी बहस चल्यो । एकतिर, पहिचानको सेरोफेरोमा भएका सामाजिक-राजनीतिक संघर्षमा मूल प्रवाहको चर्को प्रभाव थियो । अर्कातिर, सीमान्तकृतहरूले पनि आफ्नो पहिचानको (पुनः)दाबी जोडदार रूपमा गर्दै थिए । यसबीच म भने पहिचानलाई समष्टि रूपमा कसरी बुझ्ने भन्ने वैचारिक

अलमलको अवस्थामा थिएँ । पहिचानबारे जसरी छरपष्ट रूपमा टुक्राटाक्री विचारहरू प्रवाह भइरहेका थिए, मेरा लागि त्यसले झन् एक किसिमको “अन्योल” सिर्जना गर्थ्यो ।

वि.सं. २०६४ देखि नेपाल सरकारले सामाजिक विभेद कम गर्न आरक्षण नीति ल्यायो । जातजातीयता, लिंग, क्षेत्र र अपांगताको पहिचानको आधारमा आरक्षणको कोटा निर्धारण गरिँदा निजामती लगायत सार्वजनिक वृत्तमा विविध समूहको उपस्थितिमा उल्लेखनीय सुधार आयो । आफू जन्म र कर्मले आदिवासी जनजाति समुदायको महिला भएको नाताले मैले बढ्दै प्रतिक्रिया मात्रै झेलिनँ, अनिच्छित र अनावश्यक रूपमा पनि जनजाति महिला पहिचानको प्रतिनिधित्व समेत गर्नुपऱ्यो । जनजाति, त्यसमाथि महिला, हुनुको सहूलियत बारेको अनपेक्षित मन्तव्य र विचारहरू ठाउँ-कुठाउँ, बेला-कुबेला, प्रसंगवस वा बिनाप्रसंग झेलिरहँदा “पहिचान” नामको “अन्योल” सुल्झाउन बाध्य पारिँदै थिएँ वा प्रेरित हुँदै थिएँ ! जे भए पनि आफ्नै जातीय र लैंगिक पहिचानको मूल जड र त्यसको हाँगाबिँगा पहिल्याउन मेरो वैचारिक यात्रा लम्किँदै गयो ।

त्यसै सिलसिलामा सेरा तामाङको “नेपालमा विकासे नारीवाद” (सन् २००४) शीर्षकको लेख पढेँ । त्यसले नेपालमा नारीवादको अभ्यास र नेपाली महिलाको विविधताका सवाललाई आधारभूत रूपमा बुझ्न मलाई निकै मद्दत गर्‱यो । त्यो लेखले नेपालका विविध महिलाहरूको सामाजिक-सांस्कृतिक र राजनीतिक मूलप्रवाहीकरण र सीमान्तीकरणको एक खालको चित्र दिमागमा बनाइदियो । विचार र ज्ञान निर्माणमा रहेको पुरुषको वर्चस्वका अलावा महिलाभित्र पनि प्रभुत्वशाली सीमित महिलाकै वर्चस्व कायम रहेको वा रहन सक्ने केही माध्यम, अभ्यास र आधार बारेको विविध भाष्यहरूबारे स्पष्ट हुन पनि सघायो ।

जनजाति महिला सम्बन्धी अनुसन्धान गर्दा उनीहरूको अधिक प्राथमिकतामा रहेको “पहिचान” को सवालसँग बारम्बार ठोक्किँएँ । २०६४ मंसिरमा मेरो अनुसन्धानको एक स्रोत व्यक्ति, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघकी पूर्व महासचिव रामप्यारी सुनुवारसँग लामो अन्तर्वार्ता लिइसकेपछि अन्तमा मलाई सोध्नुभयो, “तपाईं जनजाति महिला र नेपाली महिला पहिचानमध्ये कुन पहिला छान्नुहुन्छ ?” एकछिन गमेर आफैले बोलिरहेको वाक्यप्रति शंका र अविश्वास जनाउने भावसँगै भनेँ, “शायद जनजाति महिलाको पहिचान नै पहिला छान्नु होला ।” उहाँले फेरि सोध्नुभयो, “त्यसपछि चाहिँ जनजाति महिला कि राई महिला नि ?” तुरुन्तै भनेँ, “जनजाति महिला ।” राजनीतिक विश्लेषक सीके लालको विश्लेषण अनुसार “एकतामै बल छ, हामी सबै एकै हौं भन्ने महेन्द्रीय राष्ट्रवादको ‘नेपाली राष्ट्रियता’ को धडधडी” मभित्र बोलिरहेको थियो । मेरो जवाफ सुन्नासाथ उहाँले भन्नुभयो, “मेरो लागि सुनुवार-जनजाति-महिलाको पहिचान पहिला अनि नेपाली महिलाको पहिचान पछि आउँछ । म आफू हुनुको अस्तित्व स्वीकार भएपछि थप अरू पहिचानहरू मेरा लागि सान्दर्भिक हुनेछन् र अहिलेसम्म मैले सबैभन्दा बढी अपनत्व महसुस गर्ने ठाउँ

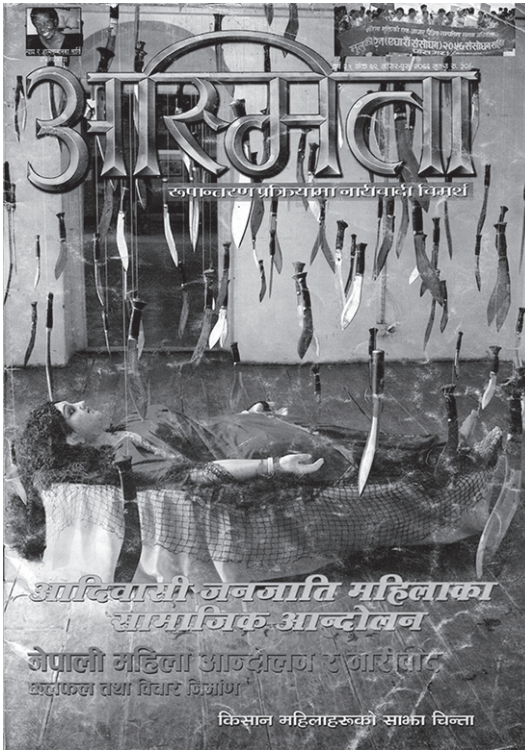
भनेको मेरो सुनुवार महिलाको पहिचान हो ।” त्यस बेला उहाँले भन्नु भएको कुरालाई मैले सही ढंगले अर्थाउन सकिनँ ।

उहाँको प्रतिक्रिया सुन्नासाथ साँघुरो र फराकिलो पहिचानको परिभाषा र भेदको विचार मभित्र एक्कासी कहाँबाट कसरी आयो कुन्नि ! हामी सबै नेपाली भन्ने एकताको सूत्र जप्ने मूल प्रवाहको वैचारिक अवधारणा अनुसरण गर्दै थिएँ सायद । साँघुरो पहिचानमा किन त्यत्रो रुचि ? ट्याक्के यही प्रश्न मनमा फुरेको थियो, तर सोधीहाल्ने साहस भन्ने गरिनँ । म एक कच्चा अनुसन्धानकर्मीका साथै ऐतिहासिक संरचनागत विभेदको मार खेप्दै आएको समुदायको एक महिला थिएँ । त्यही धर्मराउँदो पहिचान बोकेर मूलप्रवाहले घोकाउँदै आएको “विविधतामा एकता” भन्ने अवधारणाले मेरो मस्तिष्कमा पनि जरा गाडेको थियो सायद । मेरो त्यो मनस्थितिलाई उहाँले ठम्याउनु भएकोले पनि हुन सक्ला उक्त अनुसन्धानबाट उत्पादित लेखको विशेष गरेर निष्कर्ष भाग पढ्न हुटहुटी देखाउनुभएको थियो । उहाँको आफ्नो र समग्र समुदायकै पहिचान, आन्दोलन र सरोकारका विषयहरू बारेमा मेरो बुझाइ अनुसन्धानको प्रक्रिया मार्फत कसरी र कुन स्वरूपमा आएको छ भन्ने जिज्ञासाले त्यो हुटहुटी जागेको हुन सक्छ ।

म पहिला नेपाली अनि महिला, त्यसपछि मात्रै म अरू के-के हुनुपर्ने हो हुनेछु भन्ने एकांगी र टाउकोको बलमा उभिएको बहुपहिचान बारेको मेरो बुझाइ बिस्तारै खुट्टाको सहारामा उभिने क्रम शुरू भयो । नेपालमा चलेको पहिचानको आन्दोलन र लैंगिकताबीच मैले खोजिरहेको बलियो वैचारिक कडी विश्लेषक सीके लाल (२०६८) को “नेपालीय हुनलाई...” शीर्षकको सोचपत्रमा भेटें । त्यो सोचपत्र धेरै पल्ट पढें । सोही सोचपत्रको आधारमा मार्टिन चौतारीले नेपाली राष्ट्रियताको बृहत् विषयलाई नयाँ नेपाल निर्माणमा राष्ट्रियताको परिभाषा के र कसरी गर्ने भन्ने सवाल सहित देशव्यापी बहस थाल्यो । ती बहसमा म आफै पनि सहभागी थिएँ । फरक-फरक जातीय, क्षेत्रीय र लैंगिक समुदायका व्यक्तिहरूबीच भएका अन्तर्क्रिया सुनेर म नियोजित रूपमा निर्माण गरिएको नेपाली राष्ट्रियताको ऐतिहासिकता, त्यसको पकड र अकाट्य प्रभाव एवं त्यसलाई हेर्ने र बुझ्ने अनेक आयामबारे जानकार भएँ । सोचपत्रमाथि गरिएका टिप्पणीहरू सुनेपछि नेपाली समाजको बहुतहगत पहिचान, असमानता, पीडा, आक्रोशसँग नेपाली राष्ट्रियता र त्यसको ऐतिहासिकताको सम्बन्धबारे केही हदसम्म बुझ्न सक्ने भएँ । त्यसबाट नेपाली समाजमा सीमान्तकृत र महिलाको बृहत् पहिचानभित्र गाभिएका बहुपहिचानको ऐतिहासिकता, सान्दर्भिकता र सोही अनुरूपको पहिचान एवं हकअधिकार (पुनः)दाबीको सैद्धान्तिक-ऐतिहासिक आधार तथा सन्दर्भ केलाउने एक खालको दृष्टिकोण प्राप्त गरें ।

सेरा तामाङ (२०७१) को “राष्ट्र, राष्ट्रियता र नागरिकताको लैंगिकीकरण” लेखले नेपाली राज्य, नेपाली राष्ट्रवाद र राष्ट्रियतालाई लैंगिकीकृत अवधारणाबाट हेर्ने र नेपाली

महिलाको कोणबाट खुलस्त बुझ्ने-सोच्ने गहन खुराक दियो । सो लेखले कसरी राष्ट्रिय राज्य एक पुलिङ्गी निकाय हो र पुलिङ्गी सिद्धान्त, नीति र अभ्यासमा चल्छ; प्रतीकहरूको लैंगिकीकरण कसरी पौरुषीय बनाइएका हुन्छन्; राष्ट्र र राष्ट्रियता निर्माणको लागि लैंगिकताको आधारमा फरक-फरक भूमिकाहरूको निर्माण कसरी गरिन्छन् र राष्ट्रहितका खातिर तिनको प्रयोग कसरी गरिन्छन् भन्ने जानकारी दिन्छ । साथै, नागरिकता मार्फत देशका नागरिकको लैंगिक, जातजातीय, भौगोलिक लगायतका पहिचानको कसरी श्रेणी निर्धारण र तिनको उपयोग गरिन्छन् भन्नेबारे गहन पक्ष पनि लेखले बाहिर ल्याएको छ । लेखले लैंगिकता र पहिचान भन्ने कुरा व्यापक रूपमा लैंगिक शक्ति सम्बन्ध र त्यस्ता शक्ति सम्बन्ध अन्य सम्बन्धहरू—नश्ल, वर्ग, यौनिकता, सक्षमता, जातजातीयता, वर्ण, आदिसँग कसरी अन्तरसम्बन्धित छन् भन्नेबारे बुझ्न पनि सघायो । नेपाली भाषामा उपलब्ध यी तीन ओटा लेखले मलाई नेपाली समाजको लैंगिकता, पहिचान र त्यससँग अन्तरसम्बन्धित अरू पक्षबारे विचार निर्माण गर्न र निर्मित विचार सम्प्रेषण गर्न एक खालको वैचारिक धरातल बनाएर उभिन ठूलो मद्दत दियो ।

आदिवासी जनजाति महिला बारेको मेरो अनुसन्धान लेख सन् २००८ मा स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एन्ड सोसाइटी (सिन्हास) नामक जर्नलमा छापिएको थियो । अस्मिता म्यागजिनका सम्पादकले आफ्नो आवरण कथा बनाउन उक्त लेखको संक्षिप्त रूप मसँग मागे । अस्मिताले वि.सं.२०६६ मा “आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक आन्दोलन” शीर्षकमा सान्दर्भिक तस्बीरहरू सहित त्यसलाई आवरण कथाको रूपमा छाप्यो ।

अस्मिताको आवरण तस्बिर र आवरण कथा बीचको तालमेल चाहिँ नमिलेको र अझ आपसमा विरोधाभास भए झैं लाग्यो । किनकि लेखले हिन्दु खस आर्यको वर्चस्व दर्शाउने “नेपाली महिला” को एकीकृत पहिचान स्वरूप निर्मित छविभित्र विलय गराइएका विविध महिला पहिचानबारे पुनर्विचार गर्ने एउटा कडीको रूपमा जनजाति महिला पहिचान र तिनका सवालबारे बोल्छ । आवरण तस्बिरले भने एक हिसाबले नेपाली समाजको मन-मस्तिष्कमा गढेको नेपाली महिला छविको प्रतिनिधित्व गर्छ: रातो सारी-चुरा-टीका लगाएकी, घुंग्रिएको कपाल र ठूला आँखा भएकी, चलनै नसक्ने गरी जञ्जालले जेलिएकी, त्यहीमाथि यत्रतत्र जोखिमले घेरिएकी लाचार एवं अति पीडित महिला । स्थापित नेपाली महिला छवि, लैंगिक पहिचानहरूको अन्तरसम्बन्ध र नेपालको महिला आन्दोलनको सेरोफेरो केलाएपछि भने आवरण कथा र तस्बिर आपसमा विरोधाभास झैं लागे पनि असान्दर्भिक लागेन । समाजमा नेपाली महिला पहिचान/छविको रूपमा रहेको प्रभुत्वशाली मानसिकता र व्यावहारिक अभ्यासको एक खालको वास्तविक चित्रणको रूपमा मैले त्यसलाई बुझें ।

तत्कालीन नेकपा माओवादीको १० वर्षे सशस्त्र विद्रोहले जन्माएका हजारौं पूर्वलडाकु बारे अनुसन्धान गर्दा परिस्थितिजन्य हिसाबले निर्मित र सामाजिक रूपमा नियन्त्रित पहिचानको प्रभावको एउटा अर्को पाटोसँग म साक्षात्कार भएँ । बाँकेको कोहलपुरमा अनुसन्धान उत्तरदाताको रूपमा एक पुरुष उत्तरदाताले मेरो प्रश्नको जवाफ दिइसकेपछि मलाई निकै नम्र शैलीमा पेचिलो कुरा भन्नुभयो :

हजुरले मलाई अब उप्रान्त भेट्नुभयो भने कसरी लिनुहुन्छ ? एक माओवादी पूर्वलडाकु वा अरू सरह एक सामान्य व्यक्ति ? सायद पूर्वलडाकु नै होला, है ? किनकि चाहे पनि नचाहे पनि यही पहिचान समाजले जबर्जस्ती बोकाइरहने रहेछ । यसले हामी जस्तालाई हामीले आफ्नै मानेको समाजमै न सामान्य रूपमा बाँच्न दिने न त सन्तोषसँग मर्न नै दिने छाँट छ । के हामीले स्वतन्त्र रूपमा अरू सरह गरीखान नपाउनकै लागि त्यत्रो बलिदान दिएका थियौं ?

साँच्चै, उनीहरूको अस्तित्व र पहिचानलाई हामीले कसरी बुझेका छौं र कसरी बुझ्नुपर्छ भन्ने बारेमा हामी कति संवेदनशील र गम्भीर छौं भनेर झसँग भएँ । तत्काललाई भने मैले प्रतिक्रिया जनाएँ, “तपाईं मेरो लागि पूर्वलडाकुको साथमा हरेक आम मान्छे सरह बाँच्न, गरीखान र मर्न पाउने पर्ने यही समाजको एक सम्मानित व्यक्ति हो । अनि तपाईंको लागि म पनि कुनै गैरसरकारी संस्थाको लागि मात्रै काम गर्ने एक महिला प्रतिनिधिमा मात्रै सीमित पनि नरहुँला नि !” प्रतिउत्तरमा मुसुस्क मुस्कान सहित “हजुर” भन्नुभयो ।

त्यही अनुसन्धानको क्रममा पितृसत्तात्मक समाजले पुरुषार्थयुक्त पहिचानको नाममा कज्याउँदाको पीडा र त्यसको प्रभावका केही अभिव्यक्ति पनि पाएको थिएँ । चितवनको

जीतपुर गाउँमा श्रीमान्कै इच्छामा स्वेच्छिक अवकाश लिएर घर फर्किएकी एक पूर्वलडाकू महिलासँग कुरा गर्दै थिएँ म । उहाँको श्रीमान्लाई भने समायोजनका लागि प्रमाणीकरण गर्ने क्रममा अयोग्य ठहर्‍याइएको थियो । उहाँको आक्रोशपूर्ण प्रश्न थियो, “के मेरो श्रीमान् युद्धमा घाइते भएकैले समायोजनमा पर्न नसक्नु भनेको हरेक कोणबाट ‘अयोग्य’ हुनु मात्रै हो ? र, म सदैव ‘अयोग्यको श्रीमती’ र यी मेरा दुई सन्तान ‘अयोग्यकै छोराछोरी’ मात्रै हुन् ? अरू सबै ढाक्ने गरी समाजले ‘अयोग्य’ को पहिचानमा त्यस्तो विशेष कुरा के देख्छ ?” म अनुत्तरित थिएँ । त्यस्तै, कैलालीमा भेटिएकी अर्की एक जना अविवाहित युवतीबाट पूर्वलडाकू रहेको थाहा पाएपछि विवाहको लागि अस्वीकृत हुनु परेको अपमान बोधले पिरोलिएर बाँच्नुको पीडा र आक्रोश सुनेको थिएँ । विशेष परिस्थितिबाट बनेको कुनै एउटा पहिचानको घेराभित्र बाँधिपर अपमानित र बहिष्कृत हुनुको पीडा र त्यही अपमानको भारी बाँचुञ्जेल बोक्नैपर्ने बाध्यताले व्यक्तिलाई असाधारण र अप्ठ्यारो जीवन जिउन बाध्य पारिएको पीडादायी अवस्थाको संयमित अभिव्यक्ति स्वरूप उठेका मसिना झिल्का थिए होलान् ती ।

जन्मको आधारमा होस् या कर्मको आधारमा होस्, समाजद्वारा सिर्जित र नियन्त्रित “स्टेरियोटाइप” पहिचानको बोझ र मार खेपिरहेका हरेक समूह, समुदाय, लिंगका व्यक्तिहरूसँग यस्तो साझा वा समान अनुभूतिहरू अनेक छन् । समाजमा फरक-फरक वर्ग, क्षेत्र, समुदायका महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण यस्तै स्टेरियोटाइप पहिचानकै मियोमा उनिइएका तर भिन्न-भिन्न प्रकृति र शैलीमा अभिव्यक्त भइरहेका हुन्छन् ।

पहिचानको सवाल खोतल्दै-बुझ्दै जाने प्रयत्नमा बोध गरें—मसँग भएको ज्ञानलाई बलियो र विस्तृत बनाउनको लागि मैले आर्जन गर्नुपर्ने थप ज्ञानहरू अथाह छन् । वर्गीय, जातीय, नश्लीय, लिंगीय लगायतका अनेक पक्षहरू सँगको अन्तरसम्बन्धहरूमा जेलिएका पहिचानसँग सम्बन्धित जटिल कुराहरूलाई सूक्ष्म र गहन रूपमा केलाउने अभ्यासको थालनी मात्रै गरेको छु ।

पुस्तक निर्माण कथा

अनुसन्धान कर्मको थालनी गर्दा गढेको एउटा कुराले करिब एक दशकपछि मेरो सम्पादनमा पहिचानको खोजी : आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ (२०१६-२०७३) पुस्तकको रूप धारण गरेको थियो । वि.सं. २०६३-२०६४ ताका आदिवासी जनजाति महिला सम्बन्धी अनुसन्धान सहयोगी सामग्री खोजी गर्दा सबै तिरबाट एउटै प्रतिक्रिया पाउँथें—त्यस्तो खालको लेख हामीकहाँ छ र ? लेखिएकै छैन, पाइँदैन । अध्ययन-अनुसन्धानकर्ता सहकर्मी वा जनजाति विज्ञ र अभियन्ताहरूबाट पनि त्यस्ता सामग्रीको अभाव रहेको बारम्बार सुन्दै आएँ । त्यसो हो भने लेख्ने कसले

हो ? कहिले हो ? कहाँबाट हो ? यो प्रश्न मैले आदिवासी जनजाति विज्ञ, जनजाति र जनजाति महिला संगठन हाँकेने नेतृ/नेता, अभियन्ता, लेखक र यस विषयमा सरोकार र चिन्ता जनाउने धेरैसँग गरे । “यही प्रश्न मेरो पनि हो” भन्ने सहमतिभाव बाहेक अरू सुन्न पाइँनँ । समय बित्दै गयो । मेरो प्रश्न फगत अनुत्तरित प्रश्नमै सीमित थियो ।

त्यही समय नेपाली समाजलाई सामाजिक न्याय, समावेशीता र विविधताको आधारमा पनि उकास्नुपर्छ, त्यसको लागि सोही अनुरूपको विचारहरू निर्माण हुनुपर्छ, ज्ञान उत्पादन र सम्प्रेषण हुनु जरुरी छ भन्ने बुझाई र मान्यता राख्नेहरूको विचारबाट म प्रभावित हुँदै गएँ । विचार निर्माणको अभ्यासमा संलग्न हुँदै आउँदा समाजमा हरेक तह, तप्का, जातजातीयता, लिंग, क्षेत्र, वर्गका व्यक्तिहरूले आ-आफना बुता अनुरूप आवाजहरू उठाउँदै आइरहेका हुन्छन् भन्ने कुरामा मेरो विश्वास जाग्यो । तर, ती आवाजहरू कहाँ जान्छन् त ? सायद कहीं कतै दबिएका वा दबाइएका वा ठूला गर्जनहरूको ध्वनिभित्रै पुरिएका होलान् भन्ने अड्कल पनि गरिभ्याएँ । त्यसपछि मेरो अनुत्तरित प्रश्नको उत्तर खोज्ने ध्याउन्न समार्तेँ । त्यो प्रश्न अरूलाई होइन म आफैलाई गरेर हेरेँ । त्यसले “एउटा शुरुआत आफैबाट गरी हेरौं न” भन्ने सोच पलायो ।

जनजाति महिला सम्बन्धी पहिलो अनुसन्धानको क्रममा संकलन भएका सामग्रीहरूको सन्दर्भ सूची तयार पारेर मार्टिन चौतारीको वेबसाइट मार्फत सार्वजनिक गरिएको थियो (राई सन् २०१७) । त्यसमा उक्त “सूची परिमार्जन गरिँदै लगिनेछ” पनि भनिएको थियो । त्यही सूची परिमार्जनको काम मार्फत “एउटा शुरुआत आफैबाट गरी हेरौं” भन्ने सोचलाई अभ्यासमा लगेँ । स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्मीको रूपमा अरू विषयहरूमा अनुसन्धान गर्दैगर्दा आदिवासी जनजाति महिला सम्बन्धी नयाँ उपलब्ध सामग्रीहरू संकलन गर्दै पढ्ने कामलाई पनि निरन्तरता दिइरहेँ ।

वर्चस्वशाली बाहेककाहरूको सन्दर्भमा “मौन संस्कृति” बोकेर प्रवाहित हुँदै आएको ज्ञान उत्पादन प्रक्रियामा उठेका झिनो आवाज र उत्पादित केही सामग्रीहरू “हिँड्दै पाइला मेट्दै” को अवस्थामा रहेको मलाई थाहा थियो । त्यस्ता ज्ञानहरूलाई पुनर्उत्पादन, परिमार्जन र प्रशोधन कार्यका लागि उपयुक्त खुराकको रूपमा सदुपयोग नगर्दिना वा सदुपयोग गर्ने वातावरण नबन्दा ज्ञान उत्पादनमा चालिएका त्यस्ता अनगिन्ती पाइलाहरू अस्तित्वमा भए पनि अदृश्य र ओझेलमा रहिरहेका हुन्छन् । तसर्थ, तिनको उत्खनन र सार्वजनिक हुन अत्यावश्यक छ भन्ने कुरामा म दृढ थिएँ । त्यस्ता सामग्री मूलप्रवाह र व्यावसायिक वृत्त भित्रैबाट प्रकाशन हुने छाँटकाँट पनि मैले देखिँनँ । संकलित सामग्रीको विषयवस्तु केलाएपछि नेपालका आदिवासी जनजाति महिला केन्द्रित लेखहरूको संकलित र सम्पादित एउटा पुस्तक निर्माण हुने सामग्री मसँग जम्मा भएको ठहर्‍याएँ । र, वैकल्पिक वृत्तबाट एउटा पुस्तकको जन्म हुन पुग्यो ।

पुस्तक जन्माउँदा

वि.सं. २०६५ सालमा माओवादी विद्रोह सम्बन्धी संकलित लेखहरूको संग्रह पुस्तक (गौतम र मानन्धर २०६५) मा काम गरिरहेका अध्येता भास्कर गौतमसँग त्यस्ता पुस्तक निर्माणबारे त्यस बेला एउटा जिज्ञासा राखेथेँ—यत्रो चाडबाट के-को आधारमा लेखहरू छान्ने र तिनलाई एकपछि अर्को कहाँ-कहाँ र कसरी राख्ने भन्ने कुरा कसरी थाहा पाउने ? उहाँको उत्तर थियो :

मान, तिमिले बनाउँदै गरेको पुस्तक तिम्रो एउटा लेख हो । पुस्तकले समेट्ने अरूका लेखहरू तिम्रो त्यही एउटा लेखको मेन कन्टेन्ट हो । तिम्रो लेखको कन्टेन्टको प्रत्येक अनुच्छेदले जसरी एउटा-एउटा तर्क प्रस्तुत गर्दै अघि बढ्छ, यो पुस्तकमा छानिने प्रत्येक लेखलाई त्यही एउटा-एउटा अनुच्छेद मार्फत प्रस्तुत गर्ने तर्कको रूपमा हेर । ती तर्कहरू के-के हुने र कहाँ-कहाँ राख्दा ठीक हुन्छ भन्ने कुरा त्यसपछि मिलाउने ।

दिमागमा अंकित यो कुराले करिब एक दशकपछि पुस्तक निर्माण कार्य गर्दा सघायो ।

मैले सुन्दै आएको समीक्षक वा गम्भीर पाठकहरूको विश्लेषण हो—पहिलो, दमित, पीडितहरूको विचार, आवाज वा अभिव्यक्ति जुनसुकै माध्यमबाट अभिव्यक्त भए पनि चर्को, आवेश र आक्रोश-मिश्रित भाव र शैलीमा आएका हुन्छन् । दोस्रो, प्राज्ञिक भनिने खेमाबाट आएका विचार वा लिखित सामग्रीहरू आम पाठकका लागि क्लिष्ट र सहजसँग पढेर छिचोल्नै हम्ने पर्ने खालका हुन्छन् । संकलित लेखहरू अभियन्ता, लेखक र अनुसन्धानकर्मीद्वारा विभिन्न समयमा लेखिएकाले समग्र भाषा-भाव-शैली मिश्रित खालको थियो । पाठकका लागि झर्को लाग्दा र छिचोल्नै नसक्ने बन्नबाट जोगाउनकै लागि पनि भाषा सम्पादन र प्रस्तुतीकरणमा ध्यान दिनु मेरो लागि अत्यावश्यक रह्यो ।

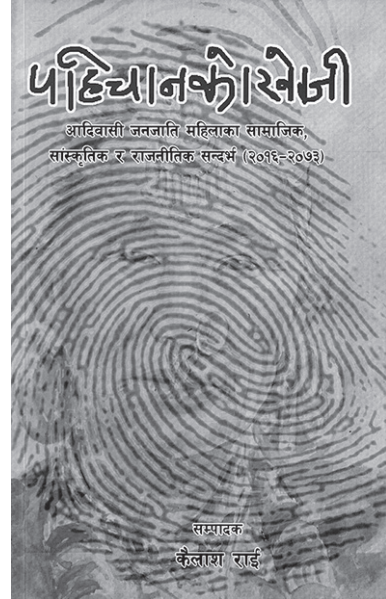
सम्पादककै ज्ञान र गच्छे अनुरूप गरिएको लेख परिमार्जनलाई लेखकहरूले बिना कुनै प्रश्न सहमति जनाएका थिए । त्यसले तत्काललाई राहत त मिल्यो नै । तर, कुनै ध्येयले उत्पादित र प्रकाशित लेखलाई पुस्तकको खाका अनुरूप वा लेखककै विस्तारित वा परिमार्जित विचार र ज्ञान अनुरूप थप परिष्कृत र गहन बनाउने र समय सापेक्ष सवालहरू समेट्ने मेरो प्रयत्नले खासै नतिजा भने ल्याएन । त्यो पुस्तक नेपाली भाषाका पाठकप्रति लक्षित थियो । त्यसको लागि अंग्रेजी भाषामा भएका लेखहरूको नेपाली अनुवाद गर्न सकिएन । विशेष गरी तत्कालीन माओवादी युद्ध र जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी लेखहरू समेट्न नसक्दा खल्लो लागेको थियो । पुस्तक निर्माणको काममा सचेत गराउने, प्रकाशनपूर्व परीक्षण र प्रश्न गर्ने कोही नहुँदाको अवस्थालाई मैले सक्दो उपयोग गरें । साथै, पुस्तकलाई थप गहन र गुणात्मक बनाउन सहकर्मी-समीक्षा र समीक्षकको साथ-सहयोगको कमी पनि उत्तिकै महसुस गरें । “आदिवासी जनजाति, त्यसमाथि पनि महिलाको विषयमा यस्तो

काम तपाईं बाहेक अरू कसले गर्छ र ?” भनेर फुर्काउने शैलीमा हाकाहाकी पन्छिनेहरू पनि भेटिए । सहकर्मी-समीक्षाको प्रयत्न गर्दा पुस्तकको विषयवस्तु पहिले पढ्न नपाएकोले रोचक, जानकारीमूलक र प्रकाशनयोग्य रहेको भन्ने बाहेकको प्रतिक्रिया वा टिप्पणी पाइने । सहकर्मी-समीक्षाको त्यो प्रयासले पुस्तक जन्माउन उत्साह त थप्यो, पुस्तकलाई कसरी थप गहन बनाउने भन्ने हिसाबले भने भूमिका खेल्न सकेन । पुस्तक निर्माण प्रक्रियाको “वान वुमन आर्मी” बन्दै यस्ता अनेक पक्षसँग जुधिरहँदा पुस्तक उत्पादनको व्यावसायिक महत्त्व र अभ्यासको नाजुक स्थिति र ज्ञान उत्पादनको लागि पर्याप्त मात्रामा हुनुपर्ने आपसी मन्थन, गाम्भीर्य, विषयवस्तु सँगको सघन अन्तर्क्रियात्मक अभ्यासको संस्कृतिको दयनीय अवस्थाको बोध गर्छ । त्यसले म बाँचेको समाजभित्र रहेको सीमित ज्ञान उत्पादनको संस्कृति मैले सोचेभन्दा बढ्दै दयनीय छ कि भनेर चिन्तित बनायो ।

आवरण चित्र र अर्थ

पुस्तक सावर्जनिक गरिएकै दिन र त्यसपछि पनि पुस्तकको आवरण मन परेको प्रतिक्रिया दिनेहरू थुप्रै थिए । केही साथीहरूले सोधेका थिए “आपनै आमाको चित्र राखेको हो ?” आवरण चित्रले आदिवासी जनजाति महिलाको एक खालको छवि देखाएको हुँदा उत्पन्न जिज्ञासा थियो होला त्यो । मेरो दिमागमा बनेको आवरणका तीन ओटा कच्चा खाकाहरूलाई एकपछि अर्को गर्दै पुस्तकको चुरो तर्क सँगको तादात्म्य र प्रतीकात्मक बिम्बसँग जोडेर पुस्तकको आवरण निक्यौल गरेको थिएँ । आदिवासी जनजाति महिलाको हल्का आधुनिक पानी फोटोझैं लाग्ने चित्रलाई पृष्ठभूमिमा पारेर आँठा छाप चिह्नले बाहिरी सतह पूरै ढाकिदिने चित्रले चित्रकार सुरेन्द्र तामाङ र डिजाइनर देवेन्द्र खापुङको सहयोगमा मूर्त रूप पायो ।

आवरण चित्रमा राखिएको महिला आकृतिले सोझो हिसाबले बुझिने गरी जनजाति महिला पहिचानको छवि/बिम्ब देखाउँछ । आँठा छापलाई भने प्रत्येकको आ-आपनै फरक-

फरक पहिचान छुट्टिने चिह्न भएको तथ्यलाई मनन् गर्दै राज्य र मूलधारमा स्थापित अरू पहिचानहरूलाई छोप्ने निश्चित प्रभावशाली पहिचानको प्रतीकको रूपमा समेत दर्शाउन खोजिएको हो । मेरो सोच अनुरूप पुस्तकको आवरण चित्र मार्फत मुख्य गरी दुइटा सन्देश दिन खोजिएको थियो । पहिलो, जनजाति महिलाहरूको पहिचान पछि सिर्जित गरिएको नभएर यसले लामो इतिहास बोकेको हन्छ, जुन जतिसुकै छोपन खोजिएको भए पनि सूक्ष्म दृष्टिले हेर्दा प्रस्ट देखिन्छ । उनीहरूको अस्तित्व र पहिचान नेपाली समाजको विविध पहिचानहरूको पत्रभित्र धरमराउँदो स्वरूपमा नै भए पनि खुट्टिने गरी देख्न सकिन्छ । दोस्रो, त्यस्तो अवस्थाको पहिचान पनि कुनै निश्चित पहिचानको मानकहरूको छायाँमा पारिएको छ । आदिवासी जनजाति महिलाले दाबी गर्दै आएको पहिचान राज्य र मूलधारको व्यवस्थित हस्तक्षेपको पत्रभित्र तिरमिराउँदो छ । समष्टिमा भन्नुपर्दा, उनीहरू आफ्नो पहिचान खोज्ने संघर्षमा तल्लीन हुँदै आएका छन्, यद्यपि अझै छाँयाकृत अवस्थामै छन् । आवरण चित्रलाई यसरी बोल्न लगाउने मेरो सोच पुस्तकको विषयवस्तुले पस्केको तर्कसँग के-कति हदसम्म मेल खान्छ वा खाँदैन, त्यो चाहिँ पाठकहरूको विश्लेषण र विवेकले ठम्याउने कुरा हो ।

पुस्तक निस्केपछि

पुस्तक प्रकाशन भएपछि आदिवासी जनजाति समुदायका महिला-पुरुषको शक्ति सम्बन्ध र नेपाली महिला पहिचानबारे छलफल भए । ती छलफलहरूमा उठेका जिज्ञासा र प्रतिक्रियाले पुरानै जात-जातीय खाका र संरचनाभित्रै निर्माण भएका र हुँदै आइरहेका परिवर्तनशील “नयाँ क्याटगोरीकल पहिचान” वा अन्तर्जातीय वैवाहिक रक्त सम्बन्धहरूबाट जन्मिएका व्यक्तिहरूको जात-जातीय पहिचान के हुने वा यौनिक-लैंगिक अल्पसंख्यकहरूको पहिचानको सन्दर्भलाई कसरी बुझ्ने भन्ने लगायतका सवालतर्फ पनि विचार पुग्नुपर्ने बोध गरायो ।

सामाजिक न्याय र समतामूलक समाज बन्न र बनाउनको लागि विभिन्न कारणले निर्मित मूलधार र किनाराकृतबीच रहेको दूरी र असमानताका आधार र तिनको मापन र प्रभावका अनेक आयामबारे अनेक माध्यमबाट चिन्तन-मनन, अन्तर्क्रिया र ज्ञान उत्पादन हुनुपर्छ भन्ने सोचले त्यो पुस्तक उत्पादन गरेको थिएँ । पुस्तक-केन्द्रित छलफल, समीक्षा र व्यक्तिगत तवरमा प्राप्त भएका प्रतिक्रिया मार्फत मेरो सोच अनुरूपको काम थोरै भए पनि शुरू भएको पाएँ । लेखपढ गर्ने जमातबाट नेपाली/नेपालका महिलाबारे निर्माण हुँदै आएका विचार र उत्पादन हुँदै आएका ज्ञान माझ नेपालका विविध महिलाहरूमध्ये एकको अनुहार र सवाल समेट्ने एउटा महत्त्वपूर्ण काम भएको सकारात्मक प्रतिक्रिया पाएँ । स्वतन्त्र र सशक्त मानिएका समुदायका महिलाहरूका पृथक सवाल र दाबीहरूका साथै उनीहरू पनि

लैंगिक विभेदमा कसरी पारिएका रहेछन् भन्ने कुरा सतहमा ल्याएकोले नेपाली समाजको लैंगिक अध्ययनको लागि एउटा उपयोगी पुस्तक निर्माण भएको उनीहरूको राय थियो ।

पुस्तकले समेटेको एउटा पाटो, जनजाति महिलाहरू समुदाय र जनजाति आन्दोलनभित्रै विभेदमा परेको विषयवस्तुले बहसमा महत्त्वका साथ ठाउँ पायो । तर, उनीहरू विभेदित हुनुको बृहत् ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक र संरचनागत कारणहरूबारे भने छलफल भएको मैले पाइँनँ । त्यसले आफूलाई उपयुक्त र अनुकूल हुने बाहेकको विषयलाई कसरी बेवास्ता गरिन्छन् भन्ने एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरेको थियो । झलक्क नियाल्दा विभेदका ज्ञांगिएका हाँगाबिँगा र पातहरूले त्यसको मूल वा जरा छोपिएझैं पुस्तक आफैले पनि छोपिएको भागलाई छर्लंग पार्न नसकेको पनि महसुस गर्ने । यद्यपि एउटा पुस्तकले थुप्रै काम गर्ने सामर्थ्य राख्छ वा राख्नुपर्छ भन्ने अडान पनि मसँग थिएन, छैन । तर, बहसको त्यस्तो प्रकृतिले “पहिला आफ्नै घरको महिलालाई सबल बनाऔँ” वा “पहिला आफ्नै घरको पुरुषलाई तह लगाऔँ अनि मात्र राज्य, समाज र दलकहाँ धाऔँ” भन्ने प्रवृत्ति अबको विचार (पुनः)निर्माण प्रक्रियाहरू मार्फत तोडिएलान् भनेर आशा गर्ने ठाउँ झन् खुम्च्याएको महसुस गर्ने ।

पछिल्लो समयमा समावेशीता, नारीवाद र लैंगिकता, सीमान्तकृत महिला र आदिवासी जनजाति महिला सम्बन्धी मेरा विचार र विश्लेषण तथा सम्बन्धित सामग्रीहरू खोज्दै मकहाँ आइपुग्नेहरू बढेका छन् । कतिपय त्यही प्रकाशित पुस्तकको आधारमा, कतिपय चाहिँ अरू व्यक्तिहरूले देखाइदिएपछि, मकहाँ आइपुग्ने रहेछन् । वि.सं. २०७४ चैतको एक दिनको कुरा, नेपाली महिला आन्दोलनबारे पुस्तक निर्माणको तयारीमा रहेको एक गैरसरकारी संस्थाका दुई जना प्रतिनिधि मसँग भेट्न आउनुभयो । पुस्तक निर्माणबारे उहाँहरूसँग मेरो लामै कुराकानी चल्यो । नेपाली महिला आन्दोलन बारेको सामग्रीको उपलब्धता र लेख्न सकिने वा लेख्नुपर्ने सम्भावित विषयवस्तुहरूबारे मलाई सोधिएका प्रश्नहरूमा मैले आफ्नो विचार दिएँ । पुस्तकको खाका र निर्माण प्रक्रियाबारे सोध्दा स्पष्ट रूपमा तयार भइनसकेकोले छलफलकै क्रममा रहेको जवाफ पाएँ । कुराकानीको बीचमा एक जनाले “तपाईंले बाहिरबाट पढेर आउनुभएको हो ?” भन्ने असान्दर्भिक प्रश्न सोध्नुभयो । अन्तमा भने आदिवासी जनजाति महिला बारेको पुस्तकमाथि टेकेर अनपेक्षित शंका जाहेर गर्नुभयो, “तपाईंले समग्र महिला आन्दोलनको कुनै एउटा ऐतिहासिक पाटोबाट लेख्न सक्नुहोला ?” उहाँको प्रश्न सुनेर म मनमनै हाँस्दै थिएँ, “तपाईंको क्षेत्र सम्बन्धी (जनजाति महिला सम्बन्धी) लेख समेट्ने भएमा हामी खबर गरौंला” भनेर उहाँले कुराको बिट मारुनुभयो । मुस्काउँदै “हुन्छ” भन्ने मेरो जवाफसँगै हाम्रो कुराकानी टुंगियो । त्यस्ता खालका कुराकानीले मसँग भएको ज्ञान वा सीप र अनुसन्धाताको व्यावसायिक कामलाई जन्मको आधारमा मैले पाएको जनजाति महिलाको पहिचानमै सीमित गर्न खोजिएको महसुस गराउँछ । यदि

त्यस्तै पुस्तक कुनै गैरआदिवासी जनजाति व्यक्ति (त्यसमाथि पनि पुरुष) ले निकालेको भए निकाल्ने व्यक्तिको व्यावसायिक ज्ञानलाई त्यही पुस्तकको विषयवस्तुको आधारमा मात्रै मापन गरिँदो होला त ?

टुंग्याउनी

विचार एकलै निर्माण हुँदैन । न ज्ञान उत्पादन कार्य नै एकलैले गर्न सकिन्छ । मेरा विचार वा दृष्टिकोणलाई म स्वयंले गरेका अनुभव र हासिल गरेका ज्ञानसँगै मैले भेटेका मानिसका भोगाइ र तिनले व्यक्त गरेका विचारले पनि गहिरो प्रभाव पारेको छ । तिनै विचारले मेरो ज्ञान उत्पादन कर्मलाई प्रभावित पार्ने र परिमार्जित गर्ने अवसरको खोजी गर्ने एकभन्दा बढी विकल्प दिँदै आएको छ । त्यसले ममा भएको ज्ञान परिष्कृत गर्न, ज्ञान उत्पादनको अभ्यासलाई निरन्तरता दिँदै अनुसन्धानकर्मीको मेरो पहिचान कायम राख्न र उक्त पहिचान गाढा बनाउन घच्चच्याइरहन्छ ।

ज्ञान उत्पादन कर्मको व्यावसायिकता र व्यक्तिगत रुचिबीच समन्वय कायम गर्ने क्रममा मेरो आफ्नो अध्ययन-अनुसन्धानको विषयको खोजी सधैं चलिरहनेछ । मेरा लागि विषय चयनको आधार चलनचल्ती वा सार्वजनिक वृत्तमा उक्त विषयको लोकप्रियता हुन सक्दैन । चल्ती वा ख्यातिकै लागि ज्ञान उत्पादन गरिरहने हो भने ज्ञान उत्पादन प्रक्रियामा लैंगिक, नारीवादी वा अन्य ओझेलमा रहेका ज्ञान सँधैजसो छुट्टे/छुटाइनेछन् । मेरा अध्ययन अनुसन्धानको विषय र क्षेत्र छनोटलाई नेपालमा विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात् जल्दोबल्दो सवालका रूपमा उठेका महिला सरोकारका पाटाहरूलाई सार्वजनिक चासोको विषय बनाउन, पहिचानको राजनीति केलाउन, लैंगिक ज्ञान उत्पादनमा रहेको असन्तुलन कम गर्ने एउटा प्रयत्नको रूपमा लिन सकिएला । ज्ञान उत्पादन सम्बन्धी मेरा कामहरूले बहुप्रकृति र प्रवृत्तिका सांस्कृतिक बुझाइ निर्माण गर्न, छायाँमा पारिएकाहरूलाई बाहिर ल्याउन र सामाजिक न्याय सहितको समाजमा हामीलाई बाँच्न सघाओस् भन्ने मेरो ध्येय हो । तसर्थ, अनुसन्धान र लेखन मार्फत नेपाली समाजको लैंगिक ज्ञान उत्पादनमा ओझेलमा रहेका ज्ञानको स्थान र औचित्य पुष्टि गर्ने हिसाबले नारीवादी अवधारणामा केन्द्रित रही नेपालको नारीवादका फरक-फरक आयामहरू खोतल्ने एउटा सानो प्रयत्न गरेको हुँ । जसलाई नेपाली समाजको असन्तुलित लिंगीय-सामाजिक धरातललाई झकझकाउन खोजिएको अर्थमा लिन सकिएला । अहिलेसम्म ममा बनेको विचार र ज्ञानको स्वरूप यिनै विषयवस्तु सँगको लामो मन्थन र अन्तर्क्रियाबाट पाएको हुँ । यी विषयहरूभित्रै अझै अथाह त्यस्ता पाटाहरू छन् जसलाई मिहिन रूपमा बुझ्न बाँकी छन् । व्यक्तिगत रुचिको हिसाबले पनि त्यस्ता विषयहरू बुझ्ने प्रक्रिया मेरा लागि सधैं नै चलिरहन्छ ।

यो अटोइथ्नोग्राफी लेखन मेरो लागि समाज र समाजमा रहेका अनगिन्ती सवाल बुझ्ने एउटा प्रक्रिया पनि हो । (नारीवादी) अटोइथ्नोग्राफीमा “सेल्फ रिफ्लेक्सन” कहिल्यै अन्त्य नहुने निरन्तर प्रयत्न हो । त्यस्तै, कुनै पनि अनुभवको खोजी कहिले पूर्ण हुँदैन । तसर्थ, यो अटोइथ्नोग्राफी विचार, ज्ञान र स्वको खोजीको एउटा अभ्यास र प्रक्रिया हो, यो कुनै निष्कर्ष होइन । ज्ञानको खोज निरन्तर चलिरहने एउटा प्रक्रिया हो, जुन सधैं नै गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ । त्यसैले पनि यो अनुभव-कथा आफैमा पूर्ण र परिपक्व छैन । यद्यपि विचार र ज्ञानको खोजको सन्दर्भमा आफू र आफ्नो समाज केलाउने कार्यमा यो लेख एउटा टेको हुन सक्छ ।

धन्यवाद

अटोइथ्नोग्राफी विधासँग परिचित गराएर सुझाव सहित यो लेख लेख्न प्रेरित गर्नुहुने योगेश राज, विभिन्न मस्यौदा पढेर परिमार्जनका लागि टिप्पणी गर्नुहुने देवराज हुमागाई, नीति अर्याल खनाल, प्रत्युष वन्त, संगीता थेबे लिम्बूप्रति आभारी छु । आवश्यक सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै विचारको खुराक दिई सहयोग गर्नुहुने सुसन आचार्य, अमिना सिंह, कुमुद राना, इन्द्र याम्फू, र वैचारिक अन्तर्क्रियाका मेरा ती सम्पूर्ण सहपाठीप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यो लेख युएनडीपीको सहयोगमा मार्टिन चौतारीले सन् २०१७ मा सञ्चालन गरेको “चौतारी पीस रिसर्च फेलोसिप” अन्तर्गत तयार पारिएको हो । यो अवसरका लागि मार्टिन चौतारी र युएनडीपीलाई धन्यवाद छ । यस लेखमा उद्धृत गरिएका अंग्रेजीमा उत्पादित सामग्रीहरूको सन्दर्भ अनुरूप नेपाली भावानुवाद मेरो आफ्नै हो । त्यसमा हुन सक्ने त्रुटि र यो अनुभव-कथामा भएका अन्य कमीकमजोरी भए त्यसको जिम्मेवार म स्वयं नै हुँ ।

सन्दर्भ सामग्री

- गौतम, भास्कर र चिरन मानन्धर, सं. । २०६५ । *माओवादी सङ्घर्ष : शान्तिपूर्ण रूपान्तरण* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- तामाङ, सेरा । सन् २००४ । नेपालमा विकासे नारीवाद । *नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन* । मेरी डेशेन र प्रत्युष वन्त, सं., पृ. ५२२-५५७ । ललितपुर : सोसल साइन्स बहाः ।
- तामाङ, सेरा । २०७१ । राष्ट्र, राष्ट्रियता र नागरिकताको लैंगिकीकरण । *रूपान्तरणमा महिला* । मीना आचार्य, सुधा त्रिपाठी, इन्दु तुलाधर र मञ्जु थापा, सं., पृ. १-२० । काठमाडौं : अस्मिता महिला प्रकाशन गृह ।
- पराजुली, शेखर र प्रत्युष वन्त, सं. । २०६२ । *रेडियोसँग हुर्कदा : तीनपुस्ते नेपालीको अनुभव* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

- पराजुली, शेखर, प्रत्यूष वन्त, कृष्ण अधिकारी, कोमल भट्ट र देवराज हुमागाई, सं. । २०६० । *नेपाली मिडिया सन्दर्भ ग्रन्थ* । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी र सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।
- राई, कैलाश । सन् २०१७ । नेपालका आदिवासी जनजाति महिला : सन्दर्भ सूची (२०१६-२०७३) । http://www.martinchautari.org.np/files/bibliography/Bibliography-of-Writings-on-Indigenous-Janajati-Women_by_Kailash-Rai.pdf मा उपलब्ध; सेप्टेम्बर २०, २०१८ मा हेरिएको ।
- राई, कैलाश, सं., । २०७३ । *पहिचानको खोजी : आदिवासी जनजाति महिलाको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ (२०१६-२०७३)* । काठमाडौँ : इण्डिजिनियस मिडिया फाउण्डेसन ।
- लाल, सीके । २०६८ । *नेपालीय हुनलाई...* । *नेपाली राष्ट्रियता : चिन्तन र अभिव्यक्ति* । रमेश पराजुली, सं., पृ. १-४१ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०६२ । *समाज विज्ञानमा नयाँ पुस्ता : प्राज्ञिक गैरसरकारी संस्थाको भूमिका । रूपान्तरण २ : १-१७* ।
- Adams, Tony E., Stacy Holman Jones and Carolyn Ellis. 2015. *Autoethnography: Understanding Qualitative Research*. New York: Oxford University Press.
- Allen, Katherine R. and Fred P. Piercy. 2005. *Feminist Autoethnography. Research Methods in Family Therapy*. Douglas H. Sprenkle and Fred P. Piercy, eds., pp. 155-169. New York: The Guilford Press.
- Asiaeuniversity. n.d. *Metacognition and Constructivism*. Available at http://fcc-educl20.weebly.com/uploads/2/3/6/3/23636704/chapter_6_metacognition_constructivism.pdf; accessed on July 7, 2018.
- Atkinson, Paul, Amanda Coffey and Sara Delamont. 2003. *Key Themes in Qualitative Research: Continuities and Changes*. Walnut Creek: Rowman Altamira.
- Boylorn, Robin M. 2013. *Sweetwater: Black Women and Narratives of Resilience*. New York: Peter Lang.
- Boylorn, Robin M. 2017. *Bitter Sweet (Water): Autoethnography, Relational Ethics and the Possible Perpetuation of Stereotypes*. In *Doing Autoethnography*. Sandra L. Pensoneau-Conway, Tony

- E. Adams and Derek M. Bolen, eds., pp. 7–17. Rotterdam: Sense Publishers.
- Brodkey, L. 1996. I-site. *Literacy and Numeracy Studies* 6(2): 17–30.
- Cavaghan, Rosalind. 2010. Gender Knowledge: A Review of Theory and Practice. In *Gender Knowledge and Knowledge Networks in International Political Economy*. Brigitte Young and Christoph Scherrer, eds., pp. 18–35. German: Nomos Verlagsgesellschaftl.
- Charreire-Petit, Sandra and Isabelle Huault. 2008. From Practice-based Knowledge to the Practice of Research: Revisiting Constructivist Research Works on Knowledge. *Management Learning* 39(1): 73–91.
- Eckert, Penelope and Sally McConnell-Ginet. 2003. *Language and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellis, Carolyn and Arthur P. Bochner, eds. 1996. *Composing Ethnography: Alternative Forms of Qualitative Writing*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Ellis, Carolyn and Arthur P. Bochner. 2000. Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researcher as Subject. In *Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, eds., pp. 733–768. London: Sage Publications.
- Ellis, Carolyn, Tony E. Adams and Arthur P. Bochner. 2011. Autoethnography: An Overview. *Historical Social Research* 36(4): 273–290.
- Gherardi, Silvia. 2000. Practice-based Theorizing on Learning and Knowing in Organizations. *Organization* 7(2): 211–223.
- Haraway, Donna. 1988. Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14(3): 575–599.
- Haug, Frigga, et al. 1987. *Female Sexualization: A Collective Work of Memory*. Erica Carter, trans. London: Verso.
- Krieger, Susan. 1991. *Social Science and the Self: Personal Essays on an Art Form*. New Jersey: Rutgers University Press.

- Reed-Danahay, Deborah E., ed. 1997. *Auto/Ethnography: Rewriting the Self and the Social*. New York: Berg.
- Roth, Wolff-Michael. 2009. Auto/Ethnography and the Questions of Ethics. *Forum: Qualitative Social Research* 10(1). Available at <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1213/2646>; accessed September 14, 2018.
- Smailes, Sophie. 2014. Negotiating and Navigating My Fat Body: Feminist Autoethnographic Encounters. *Athenea Digital* 14(1): 49–61. Available at <http://dx.doi.org/10.5565/rev/athenea.1357>; accessed September 14, 2018.
- Stanley, Liz. 1991. Feminist Auto/biography and Feminist Epistemology. In *Out of the Margins: Women's Studies in the Nineties*. Jane Aaron and Sylvia Walby, eds., pp. 204–219. London: Falmer Press.
- Stinson, Anthony B. 2009. An Autoethnography: A Mathematics Teacher's Journey of Identity Construction and Change. PhD diss., submitted to Georgia State University. Available at http://scholarworks.gsu.edu/msit_diss/43; accessed November 12, 2017.
- Von Krogh, Georg, Johan Roos and Ken Slocum. 1994. An Essay on Corporate Epistemology. *Strategic Management Journal* 15: 53–71.
- Whitinui, Paul. 2014. Indigenous Autoethnography: Exploring, Engaging, and Experiencing “Self” as a Native Method of Inquiry. *Journal of Contemporary Ethnography* 43(4): 456–487.

लेखक परिचय

स्वतन्त्र अनुसन्धाता **कैलाश राई** लैंगिकता, नारीवाद, सामाजिक न्याय र राजनीति विषयमा रुचि राख्छन् । उनको लेखन र सम्पादनमा आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक संगठन, आन्दोलन र लेखन (२०६४) र पहिचानको खोजी : आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ (२०१६–२०७३) [२०७३] तथा सह-संकलनमा राज्य पुनःसंरचना र संविधानसभा सन्दर्भ ग्रन्थ (२०६६) पुस्तक प्रकाशित छन् । विभिन्न पुस्तक, जर्नल, म्यागेजिन तथा पत्रपत्रिकामा पनि उनका लेख प्रकाशित छन् । ईमेल : rai.kailash@gmail.com